

Kirkegårdskultur 1995

Kirkegårdskultur 1995

FORENINGEN FOR KIRKEGÅRDSKULTUR

Formand: Leif Arffmann
Bøgevang 15
7100 Vejle
Tlf. 75 82 31 39

Næstformand: Mette Madsen
Blegdalsparken 53
9000 Aalborg
Tlf. 98 18 78 03

Sekretær: Hans Larsen
Møllevænget 30
4660 Store Heddinge
Tlf. 53 70 41 46 ell. 53 70 64 55

Kasserer og
ekspedition: Michéle Lundskær
Furesø Parkallé 23
3460 Birkerød
Tlf. (arb.) 31 21 68 20

• Redaktion: Leif Arffmann
Morten Falmer-Nielsen
Birgitte Foghmoes
Gunver Vestergaard

Trykt i Jelling Bogtrykkeri as

ISSN 87-0907-8541

Forsidemotiv: Herning Kirkegård
Foto: Jette Abel

I anledning af foreningens 75 års jubilæum er årsskriftet 1995 udvidet og søger at afspejle udviklingen inden for kirkegårds-kulturen i perioden 1920-1995.

INDHOLDSFORTEGNELSE

Kirkegårdenes kultur og danskernes <i>af Birte Weiss</i>	5
Foreningen for Kirkegårdskultur <i>af Hans Larsen</i>	7
Død og begravelse <i>af Sven Ingvar Andersson</i>	16
Bykirkegården <i>af Jette Abel</i>	23
Landsbykirkegården og dens omgivelser <i>af Steffen Damskier</i>	39
Historien om en lov <i>af Mette Madsen</i>	48
Gravmindets udviklingshistorie set fra stenhuggerfaget <i>af Dorte Nielsen</i>	56
Kirkegårdene set fra Kirkeministeriet <i>af Jens Ulf Jørgensen</i>	62
Artikkelkonkurrence om Bispebjerg Krematorium <i>af Flemming Tschuriloff</i>	74

Kirkegårdenes kultur og danskernes

Af Birte Weiss

En kirkegård fortæller meget om det samfund, den er placeret midt i.

På de gamle kirkegårde kan man endnu se, hvordan der fra egn til egn har været forskellige traditioner f.eks. med hensyn til anlæg og beplantning. Endnu kan man også se nogle af de store, gamle familiegravsteder, der fortæller om stærk familiefølelse og om en tid, hvor danskerne i højere grad end i dag var knyttet til en bestemt egn. Gamle gravmonumenter fortæller, direkte eller indirekte, i deres udformning og med de varierede indskrifter om de afdøde og deres position i lokalsamfundet.

Men man kan også på de gamle kirkegårde se, hvordan de individuelle præg efterhånden er blevet mindre.

Og på de nyere kirkegårde er det nok så meget regelrette anlæg, der bærer præg af en tiltagende anonymisering. Lange gange med regelmæssige gravsteder, med meget ensartet beplantning og meget ensartede monumenter. Det er en sjældenhed, at der etableres nye, store familiegravsteder. Familien er spredt ud over landet og lever ikke mere samlet på en bestemt egn.

Ensartetheden på de nyere kirkegårde er til en vis grad en følge af de rammer, der er lagt for, hvad der må plantes og i øvrigt placeres på gravstederne. Men fællespræget forstærkes yderligere af, at flere og flere overlader det kirkegårdenes ansatte at beplante og vedligeholde gravstederne.

Der er ikke mange gravsteder, som skiller sig ud, og gravmonumenterne fortæller ikke meget om dem, der er begravet. Der er sket en anonymisering, som er kulmineret med de mange urnenedsættelser i fællesplæner, hvor der ikke sættes noget minde over den enkelte.

Foreningen for Kirkegårdskultur har nu i 75 år arbejdet med alle de forskellige aspekter af begrebet kirkegårdskultur. Foreningen har bidraget til at belyse de danske

kirkegårdes historie og udvikling. Det er også et bidrag til belysning af danskernes livsmønstre og samfundskulturen. Desuden kan man bl.a. glæde sig over foreningens initiativer til at få udformet nye forslag til gravminder.

Det er værdifuldt, at der findes en forening, som tager disse emner op. Og det er værdifuldt, at Foreningen for Kirkegårdskultur også gennem alle 75 år har ansporet til og tilbudt sig som ramme for diskussioner om den aktuelle udvikling i danskernes forhold til død og begravelse.

Det er der grund til at takke foreningen for. Der er også grund til at kvittere for indsatsen med henblik på at højne de danske kirkegårdes æstetiske kvaliteter. Midlet er inspiration og bidrag til diskussioner om, hvordan man skaber nye kirkegårde og tilpasser og regulerer de gamle uden at ensrette. Og uden at man kaster vrag på traditioner eller ødelægger det bevaringsværdige.

Det er en svær balancegang, som det er godt at have engagerede lægfolk og udogmatiske fagfolk til at hjælpe med til at holde.

*Birte Weiss, København
Kirke- og Indenrigsminister, MF.*

Foreningen for Kirkegårdskultur

Af Hans Larsen

På initiativ af havearkitekt Emil Böttiger, Århus, samledes den 29. september 1920 en lille (meget lille) gruppe mennesker på rådhuset i Århus og dannede en "Forening til fremme af Kirkegårdskultur i Danmark". Foreningens første generalforsamling blev afholdt i "Håndværkerforeningen"s bygning i Århus den 31. oktober 1921. Et prisværdigt og også meget modigt initiativ var taget. En sikker tro på behovet for en sådan forening må man tillægge disse mennesker, idet foreningen kun havde tilslutning fra 15 medlemmer - den første generalforsamling havde samlet de 10 medlemmer - omskrevet i procenter var det jo et enestående fremmøde - 2/3 af foreningens medlemmer. Mon vi nogensinde kan opnå en lignende tilslutning til vort årsmøde?

Hvem rettede disse mennesker så blikket imod som eventuelle fremtidige medlemmer? Man vedtog at rette henvendelse til gartnere, præster og menighedsråd, arkitekter og kunstnere, Foreningen af danske Kirketieendeejere samt privatpersoner, der måtte antages at have interesse for sagen. Mere end 1000 opfordringer om medlemskab blev sendt ud, men resultatet stod ikke mål med anstrengelserne - 89 medlemmer blev der ud af det, så man måtte jo igen være taknemmelig for, at den lille kreds stadig kunne bevare optimismen og troen på foreningens berettigelse.

Ambitionsniveauet var højt, når man læser foreningens formålsparagraf i de første love, hvor der står: "Foreningens Formål er at skabe større Interesse for vore Kirkegårdsforhold ved Foredrag, Bøger, Pjecer, Tidsskrifter og Dagbladsartikler. Dernæst vil man - så vidt Midlerne strækker - afholde udgifter til Konsulentvirksomhed samt søge over for Myndighederne at virke for en forbedret og udvidet Lovgivning for vore Kirkegårde".

At der skete nytænkning og nyskabelser inden for det kirkelige område i begyndelsen af dette århundrede, var ikke tilfældigt. I disse år ændrede kirkerne og kirke-

gårdene styrelse fra at være underlagt en kirketiendeejer (som regel en af sognets herremænd) til i slutningen af 1800-årene og i første del af 1900-årene at gå over til selveje, altså blev kirken og kirkegården nu ikke længere underlagt en person (ejendom), men blev "Folkets ejendom" bestyret af et folkevalgt råd (menighedsrådet). Det fremgår da også af foreningens første vedtagelse, at man vil søge forbindelse med menighedsrådene, som jo nu ifølge kirkeloven af 1922 de allerfleste steder ejer og har ansvaret for kirkegårdenes udseende, plan og drift. Desuden vil man søge samarbejde med præsteforeningen. Det var i 1920 - og vi fortsætter nu på seksoghalvfjerdsindstyvende år.

Et af de første konkrete resultater var foreningens overtagelse af salget af en af lærer Frands Hansen udarbejdet kirkegårdsprotokol; protokollen var anbefalet af kirkeministeriet. Der forestod over hele landet et omfattende arbejde med at udarbejde kort og protokoller over de på kirkegården begravede personer - et område, der langt op i dette århundrede var stærkt forsømt, og som kunne medføre uheldige konsekvenser. Vel også for at råde bod på dette og for at forbedre kirkegårdenes udseende i det hele taget oprettede foreningen allerede fra starten en konsulenttjeneste og forsøgte at råbe kirkeministeriet op for at få en anerkendt konsulenttjeneste over hele landet. At konsulenttjenesten blev brugt, fremgår af gamle årsmødereferater. Der nævnes de menighedsråd, der har benyttet sig af foreningens rådgivning.

Ved generalforsamlingen 1930 beretter formanden om en henvendelse til kirkeministeriet, hvori man påpeger det uheldige i, at ministeriet skal have tilsendt planer til udvidelse og ændring af kirkegårde (som de nu ifølge lov skal godkende) uden at have nogen faglig assistance. Foreningen påpeger, at ministeriets kontorembeds-mænd vanskeligt kan bedømme en plans værdi. Man så ofte planer med rette gangbredder i kirkegårdsanlæg godkendt af ministeriet, men som i øvrigt meget ofte var uhensigtsmæssige og uheldige. Der gik næsten 50 år, før kirkernes øverste statslige, administrative organ - kirkeministeriet - fandt tiden moden til at arbejde med en konsulenttjeneste.

En måske endnu større opgave engagerede foreningens lille medlemsskare sig i: Udgivelsen af et tidsskrift, og

“Vore Kirkegårde” kom på gaden i 1923. Ønsket var at udsende 6 numre årligt, et mål, der dog ikke blev nået, men det lykkedes bestyrelsen få år senere at udsende 9 numre årligt. Et fornemt tidsskrift kom medlemmerne i hænde - et tidsskrift, der nu snart kan fejre 75-års jubilæum, dog i en ændret form og med “kun” et nummer om året. En helt fantastisk ildhu, energi og arbejdsevne har været lagt for dagen for at holde bladet i live i så lang tid.

Mest må man nok beundre foreningens første ledelse for med under 100 medlemmer at turde gå i gang med en så krævende opgave, som det er at samle stof og redigere så mange sider meget velskrevne og oplysende artikler og billedmateriale. Der er utrolig meget, højt kvalificeret kirkegårdsstof at finde i de mange årgange.

Den 7. december 1926 skriver formanden, provst Simon Hansen, om bladet “Vort Blad”: “Dette vil fra nytår under navnet “Vore Kirkegårde” udkomme regelmæssigt hver anden måned. Der er ingen tvivl om, at et sådant blad, ledet på den rette måde, vil blive modtaget med glæde og bidrage til at skabe interesse for og kærlighed til vore kirkegårde og alt, hvad der er i slægt dermed.”

Tidsskriftet indeholdt artikler om kirkegårdsforhold i ind- og udland. Alle artikler var forsynede med et rigeligt billedmateriale, så man nu ved gennembladning får stor indsigt i forholdene og udviklingen på kirkegårdene gennem en lang årrække. Desuden havde “Vore Kirkegårde” udklip fra danske og nordiske dagblade, så medlemmerne blev orienteret om, hvad der rørte sig på kirkegårdsområdet i hele Norden. Bladet indeholdt også anmeldelse af litteratur om kirkegårde, både dansk og udenlandsk.

En anden historisk set interessant ting var med i bladet, nemlig en liste over nye medlemmer. Helt fra starten og frem til 1969 er denne summering fulgt op; særlig interessant er det at bemærke de mange medlemmer fra de andre nordiske lande. Årsagen var nok “Vore Kirkegårde”, som på det tidspunkt sikkert var det fornemste - måske det eneste - tidsskrift om kirkegårdsforhold i Norden.

At vi, den nuværende og kommende bestyrelse, også har fået en forpligtelse er klart, idet der i de første vedtægter for bladet står: “Tidsskrift udsendes, så længe

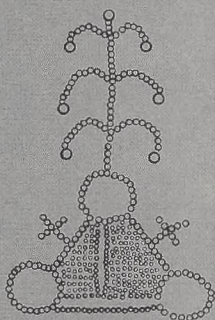
VORE KIRKEGAARDE

UDGIVET AF
FORENINGEN FOR KIRKEGAARDSKULTUR

5. AARGANG 1928-29

VORE KIRKEGÅRDE

ÅRSSKRIFT 1974
FORENINGEN FOR KIRKEGAARDSKULTUR

Kirkegårds kultur
1994

foreningen består og tilstilles medlemmerne gratis og portofrit”.

At udsende “småskrifter” blev også en opgave, foreningen tog sig på. Småskrifterne omhandlede forskellige emner, særtryk af “Den kongelige Anordning om Kirkegårde” fra 1927 og den senere anordning fra 1953, skrifter om gravstedsanlæg, landsbykirkegårdes regulering, kirkegårde og gravsteder og andet. Desuden rådede foreningen over et bibliotek, indeholdende danske og udenlandske bøger og tidsskrifter, som foreningens medlemmer kunne låne mod kvittering. Enkelte værker kunne dog ikke lånes, men var til rådighed for medlemmerne ved henvendelse på foreningens kontor. Ligeledes omtales i 1930 foreningens lysbilledsamling, som råder over 150 billeder. (Hvor mon bøger og billeder er havnet?)

Som et kuriosum kan nævnes, at kirkegårdsprotokollen kostede 35 kr. incl. forsendelse og den kongelige anordning 0,35 kr., Ligbrændingens lovregler kostede 0,25 kr., og der blev ydet 10 % rabat til foreningens medlemmer.

I 1927 er inspektørstillingen ved Holmens kirkegård ledig. Her har foreningen “rettet Henvendelse på rette Sted” for at overbevise den ansættende myndighed om, at man “ikke kunne undvære en gartnerisk kyndig Mand”. Dette viser, at foreningen også arbejdede ihærdigt på at få kvalificerede folk til at tage sig af kirkegårdenes daglige drift. Om dette vidner en artikel i “Vore Kirkegårde”, årgang 1928: “Kirkegårdslederens Uddannelse og Kvalifikationer”, hvori man fremholder andre landes langt større krav til ansøgere, end man gør her i landet; en undtagelse er dog Københavns Begravelsesvæsen, der kræver gartneriske og administrative kvalifikationer. Artiklen slutter med et afsnit om efteruddannelse, hvor man påpeger, at den ansatte stadig må uddanne sig ved kurser, læsning af kirkegårds-litteratur samt rejser i udlandet. Det var i 1928.

Gravmindekulturen - eller manglen på kultur - var et stadigt tilbagevendende debattema ved bestyrelsens møder gennem 30'erne. Endelig i 1949 indkaldte foreningen til en drøftelse af mulighederne for en forbedring af gravmindekulturen. Udvalget blev hurtigt opmærksomt på, at andre kræfter var i gang, idet Char-

lottenborgs udstillingskomité havde udskrevet en konkurrence angående gravmæler. De præmierede forslag ville blive udført i sten og udstillet på Charlottenborgs forårsudstilling i 1949. Man har ikke kunnet finde noget om vort udvalgs videre skæbne udover en bemærkning i 1954 om, at man venter på et resultat.

Resultatet kom i 1988 - men vist nok udvirket af andre kræfter - ved nedsættelse af et "gravmindeudvalg", der fik til opgave at udforme rammer, formål og betingelser for en konkurrence om nye gravminder. Så skete der noget, idet man allerede året efter i 1989 åbner konkurrencen, der var åben for alle, og initiativet blev nok -lidt overraskende - modtaget med overvældende interesse. Ca. 400 henvendelser om materiale udløste 117 forslag, så det blev en stor opgave for udvalget at bedømme de indkomne forslag. Hele resultatet og en del forslag er offentliggjort i bogen "Nye Gravminder", som foreningen udsendte i 1992. Den kan stadig købes.

Også udformning og beplantning af vore kirkegårde havearkitektonisk lå naturligvis foreningen stærkt på sinde. Foruden at bruge kræfter på at udsende det fornemme tidsskrift "Vore Kirkegårde" gik foreningen i 1953 i gang med at samle stof til en bog, der udkom i 1961. Bogen fik titlen "Den danske kirkegård og dens problemer". På omkring 100 sider har forskellige fagfolk skrevet om kirkegårdens historie, gravmælerne og kirkegårdenes anlæg og beplantning, der igen er opdelt i 10 undertitler: et afsnit om kirkegårdens bygninger og et om gældende bestemmelser - en smuk og lærerig bog samlet og redigeret af provst Johannes Exner. Enkelte eksemplarer er stadig til salg.

I 1972 arbejder foreningen sammen med nogle landskabsarkitekter på at få nedsat et "Udvalg for kirkegårde". Der blev udarbejdet udkast til kommissorium, som blev sendt til kirkeministeriet underskrevet af Landsforeningen af Menighedsrådsmedlemmer, Nationalmuseet, Kunstakademiet, landskabsarkitekter samt provst Exner. Om der kom noget ud af henvendelsen vides ikke, men måske gav den startskuddet til kirkeministeriets ansættelse af anerkendte kirkegårdskonsulenter.

Også kursusvirksomhed har gentagne gange været

drøftet, men ikke vedtaget, og idéen blev videregivet til kirkegårdsledernes forening, der startede sin kursusvirksomhed, som stadig kører kurser med stor succes. Kurserne er i øvrigt også åbne for vore medlemmer.

I 1980 deltager foreningen i et møde i kirkeministeriet vedr. "fredning af bevaringsværdige gravmæler". Referatet fra ministeriet slutter således: "Skov (museumsinsp.) ville ventilere sagen for museumsforeninger osv. Truelssen (kontorchef i kirkeministeriet) udtrykte forventning om en positiv indstilling fra menighedsrådene. Provst Exner takkede for mødet."

Og så skete der ikke mere, før ministeriet fik en politisk chef, der "brændte" for tanken og fik "sat ild" i sine medarbejdere, så resultatet blev et afsnit i "Lov om kirker og kirkegårde" fra 1986 om bevaring af gravminder, så nu fangede bordet, og museerne måtte igang. Heldigvis er det ikke lykkedes efterfølgende kirkeministre at pille afsnittet ud af lovgivningen. Vor forening fulgte med glæde loven op ved at udsende et særtryk af "Vore Kirkegårde" i 1987 med udvalgte artikler om registreringens formål og praktiske udførelse. (Skriftet er stadig til salg.)

I 1981 blev foreningen tilknyttet "Nordisk Forbund for Kirkegårdskultur", en paraplyorganisation bestående af alle foreninger, der i de nordiske lande arbejder med spørgsmål om kirkegårde. Foreningen er dermed medarrangør af de kongresser, der finder sted hvert 4. år og har været afholdt i Finland, Sverige og Norge, og i 1997 vil den 4. nordiske kongres finde sted i Danmark (København).

Et projekt, som stadig venter på at blive ført ud i livet, er en "Registrering af vore kirkegårde". I et brev til kirkeministeren i 1987 peges der på, at udviklingen i dag sker i en rivende hast, og kirkegårdene forandres, så uerstattelige værdier hurtigt går tabt. Der peges på ændring af træbestand, ændring af århundredgamle terrænformer, der afspejler historie, samt fjernelse af bevaringsværdige monumenter. Så vidt vides er idéen endnu uden resultat.

En henvendelse fra 1980 om tilskud om afholdelse af et årsmøde på Færøerne blev besvaret negativt, så det har vi også tilgode.

Foreningen for Kirkegaardskultur.

Fra 1. April 1928 til 31. Marts 1929.

Indtægt:		Udgift:	
Overført fra forrige Aar.....	606 80	Porto, Fragt, Telefon, Telegrammer ...	872 57
Kontingenter.....	2138 47	Tryksager og Afskrivning.....	3840 57
Annonceindtægter.....	2563 06	Clicheer, Tegninger m. m.....	1442 37
Solgt Protokoller og Skrifter.....	3084 22	Avertering, Lokaleleje.....	160 95
Diverse.....	43 49	Provision, Forsendelse af Protokoller..	1276 41
Kirkeministeriets Tilskud.....	1050 00	Forfatterhonorar, Redaktørløn.....	1189 50
Landbrugslotteriet.....	1000 00	Rejser og Diæter.....	349 49
Renter.....	1 15	Renter til Banken.....	239 66
		Lønninger til Sekretær og Kasserer....	900 00
		At overføre til næste Aar.....	215 67

Kr. 10487 19

Kr. 10487 19

S. E. & O.

BORNHOLMSKE FLISER TIL VILLAHAVER
GULE - BRUNE - RØDE

»Slæb ikke Havens Grus ind i dit Hus.«

Bornholmske Fliser paa Havgangene forhindrer Ukrudt, Ælte og Støv.

Hovedforhandler for København og Sjælland:
V. MEYER,
Niels Juelsgade 9,
København K. Tlf. 6096.

1/2 HASLE Klinker og Chamottestensfabrik Kbhvn
Telf. Central 254.

Regnskab

for

„Vore Kirkegaarde“.

Tiden fra 1. April 1928 til 31. Marts 1929.

Indtægt:	
Annonce-Indtægt.....	2563 06
Tilskud fra F. f. K.....	2121 51
	Kr. 4684 57

Udgift:	
Forsendelse af Bladet.....	305 63
Trykning af Bladet.....	2045 00
Provision.....	431 41
Clicheer, Tegninger.....	852 33
Redaktør og Forfatterhonorar.....	1050 20
	Kr. 4684 57

Hillerød, den 31. Marts 1929.

(sign.) J. Blomberg.

Fra "Vore Kirkegaarde", 6. årgang 1929-30.

Mange gode kræfter har været i gang i de 75 år, foreningen har bestået, og der ligger stadig opgaver og venter. Vi kan bruge formandens ord fra 1926, hvor han i et julebrev til medlemmerne skriver:

“Vi må være enige om at ville hjælpes ad med at få Foreningen til at trives, så vi kan nå det Mål, vi satte os: at få vore Kirkegårde gjort til skønne og værdige Rammer om vore gamle Kirker ud over det hele Land”. Måtte dette mål lykkes.

Formænd:

1921-22	Stiftsprovst Lindhardt
1922-26	Pastor N. Joh. Laursen
1926-30	Provst Simon Hansen
1930-31	Folketingsmedlem P. Kammersgaard
1931-36	Pastor A. J. Bartholdy Møller
1936-51	Biskop dr. phil. C. I. Scharling
1951-52	Fhv. kirkeminister Johs. Hansen
1952-66	Domprovst Carl Bay
1966-67	Fhv. minister Ove Hansen
1967-89	Pastor Povl Gøtke Hansen
1989-95	Fhv. kirkeminister Mette Madsen
1995-	Provst Leif Arffmann

*Hans Larsen, Store Heddinge
Fhv. Kirkegårdsleder og formand
for Foreningen af danske Kirkegårdsledere.*

Død og begravelse

75 års begravelseskultur i Danmark

- og hvad så ?

Af Sven Ingvar Andersson

Man taler om død og begravelse, som var det en og samme sag. Og naturligvis hører de sammen. Man dør og så bliver man begravet. Det sker i en overbevisende logisk rækkefølge.

Men i et henseende er døden og begravelsen alt andet end identiske begreber. Døden er den dødes, og begravelsen er en sag for de efterlevende. Folk taler om, hvordan de vil begraves og hvilket gravsted, de vil have. Man mener sågar, at et ældre menneske har en forpligtelse til i god tid at lade sine nærmeste omgivelser vide, hvad de ønsker. Det vil så befri de efterlevende for at skulle tage stilling til en række praktiske spørgsmål.

Men til syvende og sidst er det de efterlevendes ansvar, hvordan begravelsen og hvad dertil hører foregår.

De efterlevende, ja. Hvem er så de? Den første, man tænker på, er enken, eftersom manden af forskellige grunde oftest dør først. Men enken dør jo også, og da er det børnene eller andre familiemedlemmer, som har det praktiske, økonomiske og moralske ansvar.

Samfundet må med sine sociale institutioner tage sig af de døde, der ikke efterlader sig nogen familie eller nære venner. Det sker ikke så ofte, så samfundet spiller vel ikke nogen større rolle?

Jo, det gør. Samfundet spiller en afgørende rolle ved enhver begravelse, men familiens og samfundets rolle er forskellige. Familien sørger over den døde, samfundet sørger for at begravelsesskikken er tilpasset de øvrige samfundsfunktioner.

Den måde, på hvilken de efterlevendes interesse fletter sig med samfundets, giver som resultat det, vi kalder for begravelseskultur.

De nære sørgende har tre forskellige behov i forbindelse med begravelsen: De behøver hjælp til at håndtere sor-

gen. Eftersom de bliver mindet om deres egen død, føler de et behov for evighed. Og de benytter sig af lejligheden til at markere deres sociale status.

Samfundets interesser er mere tekniske. Samfundet skal sørge for, at liget kommer væk. Det skal ske rationelt, men også på en måde, som kan give den sørgende en tryk fornemmelse af, at samfundet sørger for sine menigheder og sådan, at den sørgendes opfattelse af værdighed ikke anfægtes.

Grunden til, at formerne omkring begravelse og kirkegårde har ændret sig en hel del i de seneste 75 år, er ændringen i forholdet mellem de sørgende og samfundet.

Kirkegårdskulturen spejler samfundet, idet samfundet også er et udtryk for forholdet mellem den enkelte og befolkningen, mellem individet og kollektivet.

Går vi til århundredets begyndelse, er landsbykirkegården og de små provinsbyers kirkegårde talmæssigt helt dominerende. Befolkningen er hovedsageligt bønder og håndværkere, der i generationer har været fast knyttede til deres by og dermed også til deres kirkegård. De fleste gårde og håndværkerhuse har et familiegravsted. Det blev ofte benyttet, for dødeligheden var så meget større end i dag - ikke mindst blandt børn.

I disse nære samfund sænkes kisten i graven i nærværelse af en stor menighed. De sørgende får lov til at udleve deres sorg. Familie og venner, naboer og tilreisende kondolerer, præsten lover opstandelse på den yderste dag, og efter det afsluttende begravelsesmåltid, gravøllet, går alle hjem hver til sit og til livet, der leves videre.

Den nye grav pyntes med blomster og måske med en mindesten. Den omhu, der efterfølgende lægges i gravens pleje, bliver både en hjælp til det, vi i vore dage kalder sorgarbejdet, og til at markere familiens økonomiske og moralske formåen. En forsømt grav er en skam for hele slægten.

Der er i begyndelsen af 1800-tallet lokale forskelle, og der kan være forskelle mellem landsbyens og provinsbyens kirkegårdskultur, men i det store og hele er billedet ens. Det er et godt billede. Det er godt, fordi den sørgendes og samfundets interesser passer godt sammen.

Kistebegravelsen giver kun undtagelsesvis sanitære problemer, så samfundets - lig med menighedsrådets - interesse kan begrænses til at se til, at der er plads nok på kirkegården, og det kan knibe med den sag.

Den sørgende har meget gode muligheder for at håndtere sorgen, den faste opstandelsestro som præsten formidler, giver dem evigheden, og de sørger selv for at markere deres sociale status inden for rammerne af, hvad der findes sømmeligt i landsbyen.

Det ville være forkert at tro, at disse forhold var problemfri og idylliske. Men de var værdige.

Helt så godt var det ikke i de større byer. Der var trangt, og den fattigdom, der fandtes også ude på landet, var her i de store byer parret med anonymitet uden for familiesamholdet. Der var en uværdig uorden på de alt for små kirkegårde, gravvandet blandede sig med drikkevandet. Derfor blev der anlagt store kirkegårde, assistenskirkegårde, uden for bygrænserne og uden direkte tilknytning til en kirke, hvad der indtil da havde været en selvfølge. På de nye begravelsespladser uden for byen var der plads til større familiegrave. Det benyttede de rige borgere sig af til at markere deres sociale status med de store monumenter, stakitter og mure. En mindre gruppe med begrænset økonomisk formåen, men med

Der er meget personligt nærvær på den gamle landsbykirkegård. Det er et sted, hvor man kan tale med gravminderne og med de døde - med sine naboer og med sin Gud.

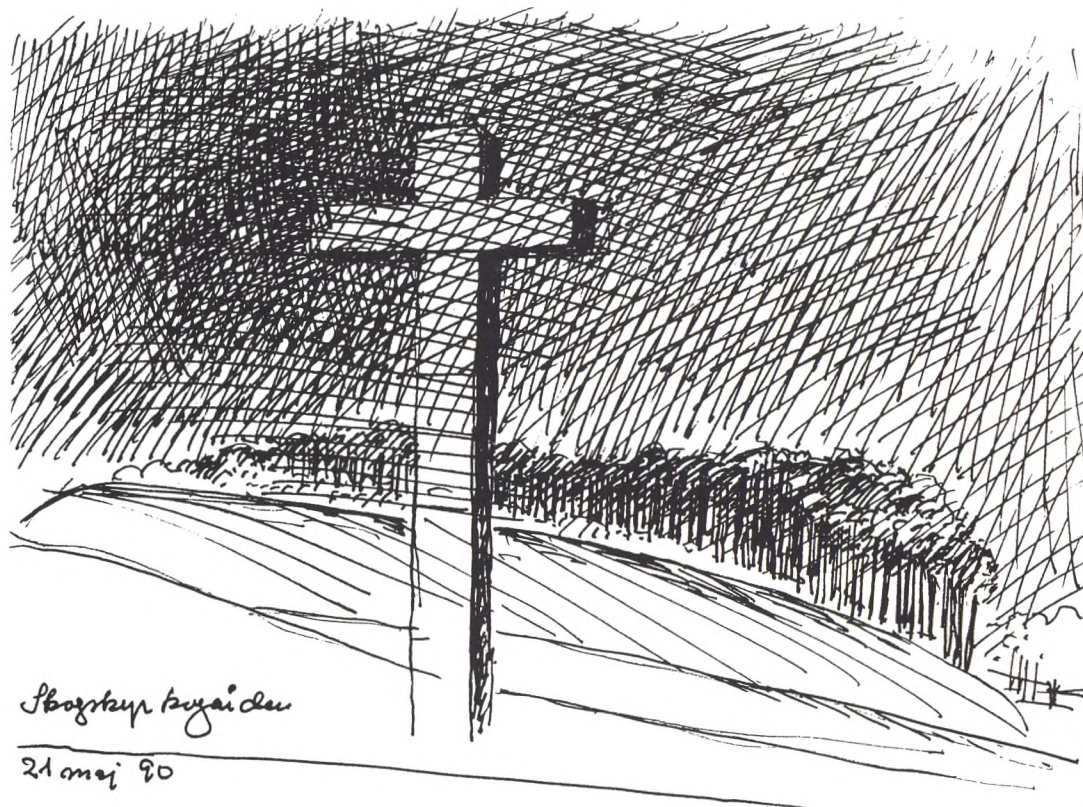
større kulturelle ambitioner begyndte at interesse sig for en kirkegårdsform, der, efter forbilleder på kontinentet, var mere beslægtet med den landskabelige have og parken end med de gamle herregårdshavers geometrisk formede plantebede.

Dertil kremeringen. Ved denne metode kunne både pladsmangel og hygiejne løses på en mere rationel måde i de større byer. Efter det første anlæg på Frederiksberg i København i 1886 udviklede ligbrændingen sig hurtigt til myndighedernes store tilfredshed.

Kirkegårdskulturen er i dag meget anderledes end den var ved århundredets begyndelse. Skal man pege på een grund og kun een til de mange forandringer, så er det industrialiseringen. Med den fulgte, at bønderne i stor udstrækning blev industriarbejdere, at de måtte flytte fra landsbyerne til provinsbyerne og videre til de større byer. Den store befolkningstilvækst kom kun købstæderne og de større byer til gode, og i disse bosatte de fleste sig i parcelhusområder - i selve kommunen eller i omegnskommunerne. Det nære samfund, hvor alle kendte alle, blev erstattet af et samfund, hvor anonymiteten er et kendetegn. Ønsket af nogle, påtvunget alle de andre. Konsekvenserne på kirkegårdskulturens område er, at der er blevet anlagt mange store kirkegårde med et landskabeligt præg på store afstande fra bymidten, at ligbrænding er blevet den mest almindelige begravelsesform, og at der i tilslutning hertil er opstået en gravpladsform, som er anonym og kaldes mindelund eller fællesgrav.

Samfundet og myndighederne har derved fået en væsentlig del af sin opgave løst på en såre rationel måde. Begravelsespladsen kan administreres efter stordriftens principper, og de hygiejniske problemer er begrænset til at gælde krematoriets personale. Der er sørget for sømmelig håndtering af de døde.

For de sørgende stiller sagen sig anderledes. Der er ikke megen trøst at hente i en rationelt gennemført ligbrænding og en efterfølgende placering af urnen i en anonym grav på en begravelsesplads langt væk fra boligen. At danske kirkegårde er udformet som fremragende havekunstværker på internationalt niveau og er meget vel holdte, kan ikke bøde på hverken afstand eller anonym-

Skovkirkegården i
Stockholm er smuk.
Monumental og gribende.
Men det er et meget ensomt
sted.

mitet. Det er helt enkelt dårligt med hjælpen til sorgarbejdet. Man bliver mere alene med sin sorg og savner de rituelle former, som markerer livets afslutning. Den sækularisering, der har fundet sted siden århundredets begyndelse, gør det heller ikke nemmere for den enkelte at stå øje til øje med døden. Sin egen og sin elskedes.

Industrialiseringen har stillet døden, begravelsen og kirkegårdskulturen ud et anonymt sted, udenfor livet. Kirkegårdskulturen er dårligt integreret i det almene kulturbillede.

Det er min fornemmelse, at vi befinder os i en brydningstid også på kirkegårdskulturens område. På den ene side udvikles anonymiseringen og den tekniske rationalisering. Et udtryk herfor er, at Københavns kommune på Bispebjerg vil bygge Europas største og teknisk mest avancerede krematorium og vil benytte sig af ligbrændingens overskudsvarme til opvarmning af kapel og administrationslokaler. (Denne del af projektet gennemføres dog ikke efter protester.)

På den anden side peger en hel masse tendenser i den modsatte retning. De større byers omegnskommuner er begyndt at anlægge mindre begravelsespladser tættere på befolkningen. Den økologisk bevidste del af befolkningen tager afstand fra ligbrænding af ressource- og miljømæssige grunde. Psykologer og læger taler i stigende grad om sorgarbejdets nødvendighed, og forfattere skriver om det forkerte i at isolere døden fra livet. Fra den kirkelige hverdag fortæller ledere og arbejdere på kirkegårde om folk, som klager over ikke at have en grav at gå til. Og som klager over at de er bange for at besøge de store tomme begravelsespladser, hvor så meget kan ske, som ikke har med gravfred at gøre.

Hvad der kommer ud af disse brydninger, kan man kun gisne om. Nu ligesom altid før vil det være balancen mellem de sørgende og de kræfter, der direkte eller indirekte repræsenterer samfundet, der vil blive bestemmende for, hvilken vej udviklingen vil gå.

Industrisamfundets direkte virkninger vil sandsynligvis være mindre styrende, og nogen tilbagegang til bondesamfundet kan der naturligvis ikke blive tale om.

Vi lever allerede i en postindustriel verden, som kaldes informationssamfund, og vi er på god vej ind i det, der af og til kaldes for servicesamfundet. Dertil kommer økologi som en vigtig faktor, som gør, at en fremtidig standardforøgelse ikke kan få formen af øget konsumtion, men må rettes henimod andre mål.

Man kan for tiden tegne to forskellige scenarier: et, som jeg vil opfatte som negativt, og et andet, som jeg vil glæde mig over.

Det negative vil give flere store kirkegårde, endnu mere kremation og en fortsat anonymisering af gravstederne. Eftersom samfundet allerede har investeret i store anlæg, og eftersom stordriftens teoretiske rationalitet endnu har mange fortalere blandt politikere og begravelsesansvarlige, kan man ikke udelukke, at det bliver sådan - også selv om det strider imod de sørgendes ønsker. Man kan jo f.eks. finde på at sætte prisen for kistebegravelse høj, for at holde de dyre krematorier igang.

Jeg har ved tidligere lejligheder peget på to andre muligheder, som i højere grad ville give værdighed, fæl-

lesskabe, trøst og give dødens alvor en sund plads i livet.

Den ene er de spredte familiers hjemkomst til den by, hvorfra familien kom før industrialiseringen. At et familiemedlem dør efter et liv i Århus og et andet i New York eller Berlin behøver jo ikke at hindre, at de begge bliver begravet på familiens gravsted i Tommerup, om det nu er det sted, hvorfra de begyndte at spredes.

Den anden mulighed er, at der anlægges mange små kirkegårde i bydelene. Hvorfor kunne enhver kirkemeninghed ikke få sin kirkegård igen, nu da de sanitære problemer er løst på anden måde, og der er så store rekreative områder i byernes omgivelser.

Til mit positive fremtidsbillede hører, at døden bliver respekteret som en del af livet. Man kan ikke blive trøstet for den sorg, som et dødsfald medfører, hvis man ikke er begyndt med at anerkende dødens nærvær. Den fortrængning, som voksne ofte har i disse sager, finder man ikke hos børn. En pige siger beklagende til sin mormor: Nu har jeg været til tre bryllupper, men jeg har ikke været med til en eneste begravelse. Det skal du ikke være ked af, siger mormor. Det kommer du helt sikkert til at opleve. Pigens ansigt lysner: Åh ja. Det bliver nok din.

*Sven-Ingvar Andersson, København.
Landskabsarkitekt, professor.*

Bykirkegården

Af Jette Abel

Begrebet bykirkegården er opstået som modsætning til landsbykirkegården, men dermed er begrebet ikke klart defineret.

Jeg vil prøve at indkredse emnet lidt bedre. I vore gamle købstæder har der fra tidlig middelalder været mindst én kirke med en kirkegård omkring på samme måde, som det kendes fra vore landsbyer.

Mange af disse bykirkegårde blev nedlagt i løbet af 1800-tallet og afløst af assistens kirkegårde, navnet overtaget fra hovedstadens i 1760 indviede Assistens Kirkegård ude på Nørre fælle. Begrebet assistens kirkegård opstod dog allerede i begyndelsen af 1700-tallet, da man under en pestepidemi, hvor antallet af døde langt oversteg de gamle kirke- og urtegårdes kapacitet, måtte indtage en række havearealer i karéernes midte til såkaldte assistens kirkegårde - altså hjælpe kirkegårde. Både de gamle købstadskirkegårde og de førnævnte assistens kirkegårde indgår under begrebet bykirkegårde.

Landsbykirkegårdene omkring de større byer er efterhånden også blevet til bykirkegårde, når landsbyerne er blevet indlemmet i bykommunerne eller er blevet til forstadskommune til en større by.

Planlagte byer kendes langt tilbage i tiden herhjemme f. eks. Fredericia og Esbjerg, og også i disse byer blev der bygget kirker. I Fredericia, der gav ly for immigranter tilhørende andre trosretninger, er der flere bykirkegårde knyttet til kirkerne.

I Esbjerg grundlagt 1868 blev den første kirkegård anlagt 1884 ved siden af den første kirke. I planlagte byer valgte man altså også at knytte kirke og kirkegård sammen.

I de i forrige århundrede hastigt voksende storbyer begyndte man at bygge kirker uden kirkegårde og samlede i stedet begravelserne på de allerede anlagte assistens kirkegårde eller anlagde nye store kirkegårde uden kirke ofte benævnt efter, hvordan de lå i forhold til byen.

Vestre kirkegård, østre o.s.v. eller bare "den nye kirkegård". I Sorø er f. eks. den såkaldte "ny kirkegård" teg-

net af Edward Glæsel i 1903-05.

I spidsen for etablering af nye kirkegårde gik hovedstaden, der i løbet af 50 år fik to store nye kirkegårde nemlig Vestre kirkegård indviet 1870 og Bispebjerg fra 1903. Samtidig indlemmedes de gamle landsbykirkegårde Brønshøj og Sundby kirkegårde i Københavns begravelsesvæsen oprettet 1880.

Ser man på aktiviteterne rundt om i landets stifter, er det iøjenfaldende, at der udvides og anlægges mange nye kirkegårde i 1920-erne. Skønt Danmark ikke, med undtagelse af Sønderjylland, deltog aktivt i 1. verdenskrig, var der blevet trængsel på de gamle kirkegårde, bl. a. som følge af Den Spanske Syge, en ondartet influenza, som hærgede i Danmark i 1918-19 med mange dødsfald til følge.

Udformningen af de nye kirkegårde blev i mange tilfælde klaret lokalt, ved at den siddende ansvarshavende inspektør påtog sig projekteringsopgaven, der var dog også enkelte havearkitekter, der påtog sig opgaven. Stilen var den traditionelle med overvejende regelmæssige anlæg med gravstederne på række ryg mod ryg kun adskilt af en hæk og hække mellem de enkelte gravsteder, alléer langs hovedstierne og grusgange mellem dobbeltrækkerne. Det landskabelige islæt blev koncentreret langs hovedgangene, hvor de store gravsteder kunne give mulighed for plantning af større træer og varieret udformning. Der blev kun afholdt en enkelt konkurrence, det drejede sig om en ny kirkegård i Sorgenfri.

Det var idéer udefra, der satte skub i alternative måder at udforme bykirkegårde på. Så langt tilbage som ved udvidelsen af Assistens kirkegård i København i 1805 havde diskussionen om klassicismen contra romantikken (den franske havekunst mod den engelske) med de to forslag: Stadskonduktør Rawerts klassicistiske forslag og lægen og arkitekten Jens Bangs forslag, skabt debat om, hvordan en kirkegård skulle se ud, men dengang sejrede Rawerts klassicistiske forslag. De tilsyneladende snorlige alléer blev dog svagt bugtede, men hovedindtrykket var det regelmæssige, det klassicistiske.

Drømmen om at blive begravet ved træets fod i en skov

blev her i Norden først realiseret i Stockholms Södra begravningsplats med Lewerentz og Asplunds storslåede kirkegårdsanlæg kaldet Skovkirkegården. Den skal ikke beskrives eller vurderes nærmere her, men den blev en inspirationskilde.

Herhjemme anlagde havearkitekt og kirkegårdsgartner senere kommunegartner G. N. Brandt i begyndelsen af århundredet en lille skovkirkegård i den bag Høsterkøb kirke liggende bøgeskov, men bøgeskoven er som bekendt uden blomstrende bundplanter, når anemonerne er forbi. Den domineres i stor udstrækning af visne bøgeblade, et dække, som ikke er foreneligt med de pårørendes forestilling om den blomstrende skovbund eller det traditionelle gravsted, hvor visne blade er en uorden. Udplantningsplanter, der mistrives i skovbunden, bliver et trist alternativ; så blev G. N. Brandts skovafdeling på Ordrup kirkegård og egelunden med trækorsene på Mariebjerg kirkegård, hvor han valgte lystræer, mere vellykkede.

G. N. Brandt var i det hele taget den, der fornyede den danske kirkegård.

Efter 2. verdenskrig stod mange af de gamle bykirkegårde og første generation af assistens kirkegårde over for store pladsproblemer som følge af de mange krigsofre. Det gjaldt såvel faldne i Danmarks frihedskamp, andre som mistede livet som følge af krigen, som besættelsesmagtens døde, og de uhyggeligt store antal flygtninge, som i krigens sidste måneder var kommet til Danmark i en elendig forfatning.

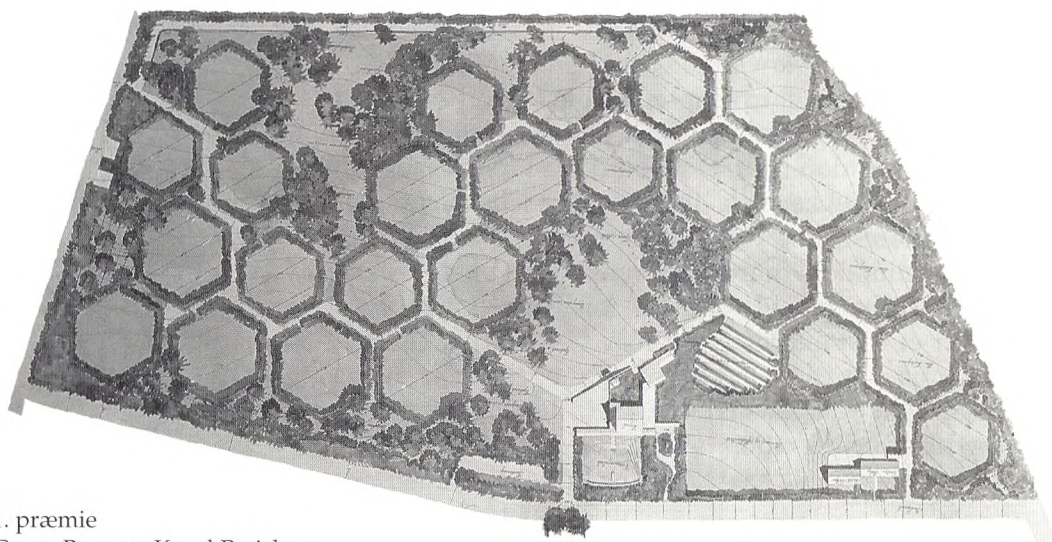
Endvidere var det stadig overvejende kistebegravelser, der dominerede. Der var altså mange steder behov for særlige anlæg til disse grupper og for nye kirkegårde. Dette akutte behov satte gang i nye kirkegårdsudvidelser og anlæg af nye store kirkegårde, de såkaldte centralkirkegårde.

De store konkurrencer

Konkurrencen om en ny centralkirkegård i Næstved.

Det var menighedsrådene ved Næstveds to sognekirker, der i 1947 lod udskrive en konkurrence om en ny begravningsplads og kapel på et mod øst faldende areal øst for byen. Næstveds gamle assistens kirkegård beliggende på en del af Mogenstrup Ås var på daværende

Næstved konkurrencen

1. præmie
Georg Boye og Knud Preisler.

Indkøbt forslag
Georg Georgsen.

tidspunkt ved at være fuldt udnyttet. Konkurrencen om kirkegård og kapel var to separate konkurrencer.

Lektor, senere professor ved Kunstakademiet, C. Th. Sørensen var havearkitekternes fagdommer, og han skrev om konkurrencen i Havekunst i 1948. Hans betragtninger over de vindende projekter og en række indkøbte og uplacerede er interessante og klare. En række projekter - herunder vinderprojektet af havearkitekten Georg Boye (senere professor på Landbohøjskolen) og Knud Preisler - blev af C. Th. Sørensen betegnet som "Mariebjerg forslag". Hermed henviste han til princippet med en række lukkede gravrum, hegned af kraftig beplantning eller hække, men han fremhæver den nye idé med 6-kantede rum (der ikke var så ny endda). Allerede G. N. Brandt havde brugt 6-kanten i et af sine gravrum på Mariebjerg kirkegård, men kun i det indre rum. Boye-Preisler projektet kom til udførelse, i hvert fald 1. etape, men desværre blev den nye kirkegård, som det så ofte er gået, kun langsomt taget i anvendelse, og den daværende kirkegårdsleder måtte over for byens notabiliteter slække på retningslinierne, hvilket medførte nogle uheldige gravstedsplaceringer på den grønning, som møder de besøgende, når man kommer ind på kirkegården, d.v.s. uden for de klart definerede gravrum.

Kun syv gravgårde blev det til i første omgang, mens den knækkede forbindelsesvej og hegn blev etableret. Senere byggedes der et kapel med høj tagrejsning til højre for indgangen, og endnu senere en stor kontor- og krematoriebygning til venstre for indgangen. Inden for det seneste år er der ved kirkegårdens sydvestlige hjørne opført en kæmpe maskinhal samt etableret en stor komposteringsplads.

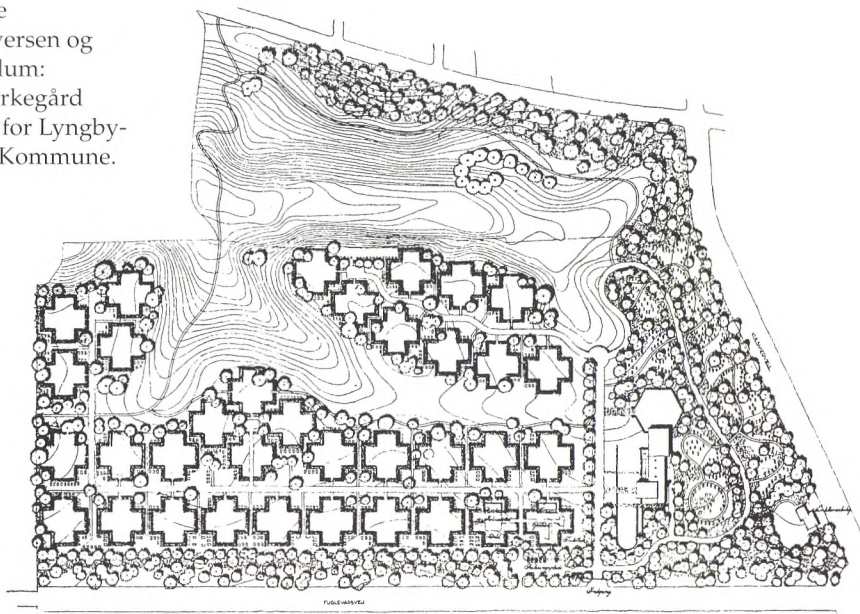
Fire 6-kanter er siden blevet etableret i den oprindelige form, og en skovplantning langs det sydlige skel er blevet delvis ryddet og ligger og venter på et nyt tiltag. I kirkegårdens østlige ende henligger et hjørne som en uudnyttet græsslette, mens hjørnet nærmest byen er frasolgt.

De oprindeligt 6-kantede hegn domineres udvendigt af tjørn, mens rummene fremtræder med forskellig indretning, når man træder ind i dem.

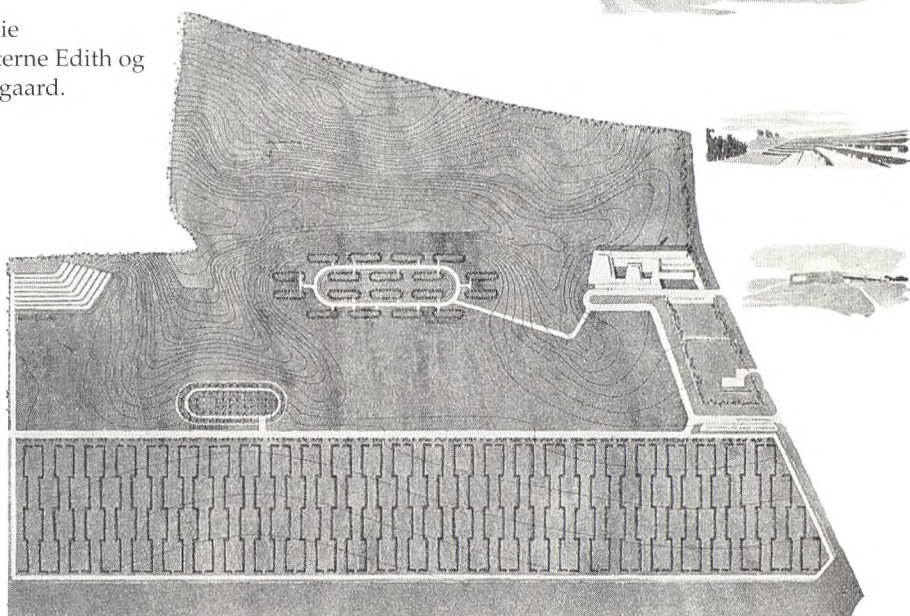
Smukkest er de rum, der i overensstemmelse med det oprindelige forslag er indrettet med traditionelle ryghække og hækadskilte gravsteder, mens de rum, hvor en løsning overført fra den gamle kirkegård - en sten

Lyngby Parkkirkegaard

1. præmie
Henrik Iversen og
Harald Plum:
Centralkirkegård
og Kapel for Lyngby-
Taarbæk Kommune.

2. præmie
Arkitekterne Edith og
Ole Nørgaard.

med en pude af beplantning bagved på græsbund ikke stemmer overens med de klart formede rum. I andre rum er der arbejdet med begravelser i græs, flade liggesten og formklippede stedsegrønne, og et rum er beholdt anonyme urnenedsættelser. Det er et rum, der domineres af et stort kors samt en stor fælles blomster- og kranseplads, et gravrum af et vist format.

Der er på Næstved Østre kirkegård muligheder for at eksperimentere inden for de faste rammer, men der er også plads til at imødekomme ønsker fra andre trosretninger, der med ønske om orientering f. eks. mod Mekka kunne få disse ønsker tilgodeset. Det udfordrer til nytænkning hos både menighedsråd og ledelse.

Lyngby parkkirkegård

I 1952 blev der indbudt til nordisk kirkegårds konkurrence. Denne gang var det Lyngby-Taarbæk kommune, der skulle have en ny fælleskirkegård med kapelkrematorium.

Det udpegede areal var et velbeliggende delvis kuperet areal grænsende op til et ligeledes kuperet område, som skulle udlægges som offentligt friareal, men adskilt fra kirkegården af en slugt.

Konkurrencen, hvortil der indkom 50 projekter, udløste et voldsomt røre i fagkredse, da fagdommere og lægdommere ikke var enige om, hvilket projekt, der skulle have 1. præmien. Da lægdommerne var i flertal, blev det deres favoritprojekt, der fik den.

Dette gav anledning til, at den ene af fagdommerne, daværende lektor senere professor ved Landbohøjskolen Georg Georgsen foretog en meget omfattende analyse af udviklingen inden for kirkegårdsplanlægning i de senere år, d.v.s. omkring Næstved konkurrencen fra 1947, en konkurrence om en udvidelse af Ørebro kirkegård i Sverige i 1950 og den aktuelle i Lyngby-Taarbæk. Artiklen findes i Havekunst beskæftiger sig med form- og stilmæssige moder såsom interiørets rumvirkning og eksteriørets silhuet, og det udtrykker et kirkegårdsprojekt bør have samt kapellets rolle på en kirkegård; dels udnyttelsesgraden, den praktiske funktion og endelig terrænbehandlingen og de muligheder, der ligger heri.

Georgsen påpeger, at der her tegner sig to hovedretninger for udformningen af kirkegårde: Den opløste form

og den bundne lukkede form sammenstillet med de fra havekunsten kendte, af Georgsen betegnede som de naturalistiske (landskabelige) og de formalistiske (regelmæssige) anlæg. Georgsen påpeger, at der i Næstved konkurrencen var løsninger, hvor eksteriøret altså helheden var opløst, og interiøret bestod af lukkede former, og projekter, hvor helheden var en traditionel bunden form, og det indre var opløst. Han konkluderer, at projektet, hvor helheden er opløst, er det mest moderne, d.v.s. Boye-Preisler projektet fra Næstved i modsætning til hans eget forslag, der repræsenterede den modsatte type, og at det derfor var et rigtigt valg, der blev truffet i 1947.

Georgsen slår endvidere fast, at et kapel på en assistens kirkegård ikke har samme centrale funktion, som en kirke på en kirkegård og derfor heller ikke skal have samme dominerende palcering som en kirke.

Endelig funderer Georgsen også over, hvorfor den naturalistiske løsning er blevet så dominerende, underforsøgt en form, hvor der ikke ændres meget på den givne terrænform, nu hvor man med maskiner let og billigt kan forme terrænet, som man ønsker. Han slår til lyd for, at man udnytter den moderne maskinkraft til at modulere terrænet til formalistiske anlæg. Dette er skrevet i 1952, men kom om ikke til anvendelse på en kirkegård, så i uhyggelig grad i de store byggerier, som kom til udførelse i slutningen af 50'erne og i 60'erne med de enorme jordkomprimerings- og deraf store vækstproblemer til følge.

Georgsen gennemgår herefter nogle af de ca. 50 projekter, der var indkommet, fordelt på 21 kirkegårdsprojekter og 29 kirkegårds- og kapelprojekter og nogle rene kapelprojekter.

Han begrundet, hvorfor fagdommerne foretrak et projekt af Edith og Ole Nørgaard. Det fik 2. præmie frem for det projekt udarbejdet af Harald Plum og Henrik Iversen, der fik 1. præmie. Der var i programmet ønsket om et samvirke mellem kirkegårdsarealet og det nord for liggende landskab og krav om at indkorporere de to slugter, der nord fra skyder sig ind i kirkegårdsarealet, og han slår fast, at denne kirkegård skal ikke løses indefra, men udefra.

Fagdommerne mente, at dette var løst i 2. præmieprojektet. Det vil føre for vidt at gennemgå de enkelte pro-

jekter her, der henvises til artiklerne i fagbladene fra dengang, Havekunst 1952 og Arkitektens ugehæfte 1952, men hvad der især tiltalte lægdommerne ved Plum og Iversens forslag, var et afsnit med skovkirkegård.

Besøges kirkegården i dag, må man konstatere to ting: det er ikke lykkedes helt at integrere naboarealet i kirkegårdsarealet, det er dog i de senere år rent visuelt blevet bedre, idet det tidligere høje plejeniveau på græsarealet inden for kirkegårdens hegn nu er opgivet til fordel for en smuk blomstereng, hvilket også er tilfældet på naboarealet, Borrebakken, så de skråninger, der mødes i slugtens bund, har samme fremtrædelsesform. Det har dog altid været mig en gåde, hvorfor der skal stå et hæsligt rustent trådhegn mellem de to arealer, det er for usselt. Hegnet er selvfølgelig uofficielt gennembrudt der, hvor den naturlige forbindelseslinie mellem kirkegårdens hovedindgang og Borrebakken passerer det, mens der findes en låge i det fjerneste nordøstlige hjørne!

Skovkirkegårdsdelen er ikke en egentlig skovkirkegård. Den består af en række græsklædte gravrum i forskellig form i en lund af egetræer, men er et smukt og attraktivt parti, der bruges meget dels til urnenedsættelser, dels til fællesgravpladser med liggende navneplader.

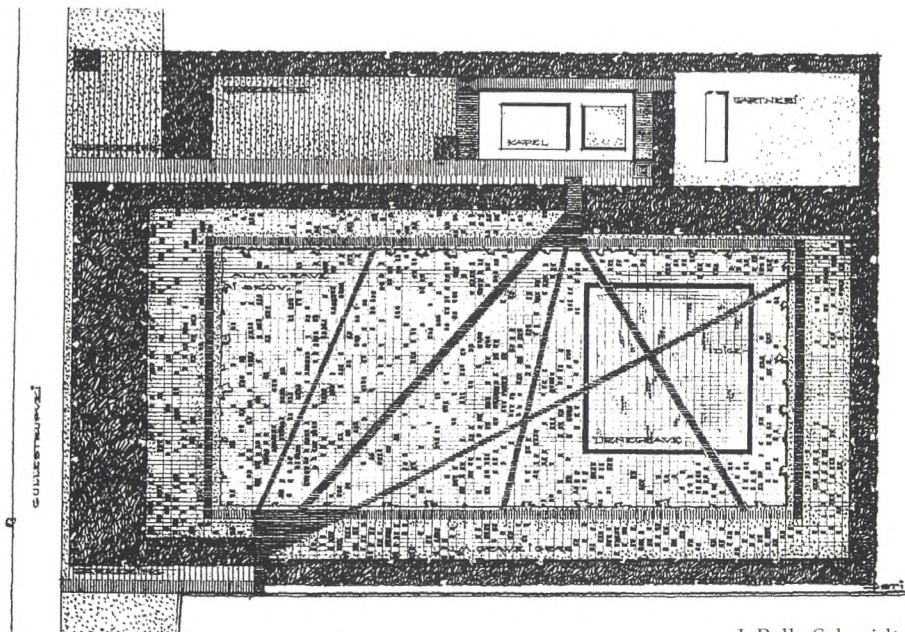
De store korsformede gravrum er til dato kun etableret i halv udstrækning i to rækker langs sydskellet, og på åsene er der i modsætning til vinderforslaget foretaget nogle kraftige beplantninger af bjergfyr og østrigsk fyr, der omslutter to aflange græsrums. De fremhæver højdepunkterne, men afskærer for det centrale rums vedkommende totalt kontakten med friarealet Borrebakken mod nord.

Kirkegårds konkurrencerne i Herning og Esbjerg

De næste store konkurrencer gælder jyske byer.

I 1965 er det den hastigt voksende midtjyske industriby Herning, der forudser pladsmangel på den eksisterende kirkegård. Der udskrives en konkurrence om både kapel, krematorium og kirkegård. (Krematoriet er dog aldrig bygget.)

Arealet, der er helt rektangulært, ligger nord for byen åbent og med et svagt fald mod nord. Et af hovedkriterierne for anvendelse af arealet må være at skabe gode

Herning

J. Palle Schmidt.

rammer om det, skabe læ og afgrænsning mod den syd for liggende parcelhusbebyggelse og den forventede byudvikling nord for kirkegårdsarealet. Tilkørsel til arealet kan ske fra en vest for løbende landevej.

Der indkom 52 projekter. Dommerkomitéen blev denne gang enige om, at vinderprojektet var arkitekt Knud Joos og havearkitekt, senere professor J. Palle Schmidts forslag til en meget enkel funktionel storkirkegård, der gav mulighed for tre begravelsesformer, urnenedsættelser i et fælles græsrums, skovbegravelser i en egeskov og kistebegravelser i græs med liggesten. De tre gravformer med skovpartiet liggende som et rektangulært massiv kun med urneafdelingen som udhugning og få diagonalgange blev etableret efter vinderprojektet.

Kapelkrematoriet og materialgård var placeret langs nordskellet og adskilt fra kirkegården med en kraftig hegnsplantning. Alle grave var øst-vestvendte og uden hække eller hegn. Hele kirkegården skulle inddeles i et modulnet, der passede til kistebegravelser. Det begrænsede stisystem (der ikke var i overensstemmelse med den kgl. anordnings krav om stiadgang til de enkelte

gravsteder), udstrålede fra den sydlige indgang, der fortrinsvis skulle betjene gravstedsbesøgende og kapellet.

Herningborgerne tog kun tøvende kirkegården i brug, og i begyndelsen var det kun græsbåndet, der blev benyttet. Langt de fleste prøvede fortsat at få plads på de gamle kirkegårde med de traditionelle gravsteder.

Egeskoven var længe om at komme op. Det skyldes primært en lidt for intensiv kemisk ukrudtsbekæmpelse mellem de unge egeplanter. Nu 25 år efter er plantningen ved at antage skovkarakter, og begravelser i skovdelen tiltager i antal. Trods idéen med at gravstederne skulle dækkes af bunddækkende planter, er nogle gravsteder præget af udplantningsplanter og de traditionelle gravstedsplanter. Det er svært at introducere nye former.

Igen var det Georgsen, der var havearkitekt fagdommer, og som i sine reflektioner i Havekunst 1965 harcelerer over mange af de indsendte projekters dårlige kvalitet, og at deltagerne ikke har sat sig ind i forholdene og kravene: "Dejlige tegninger, men det var og blev grafik og ikke kirkegård! ... Det må i fremtiden stå klart, at man absolut ikke kan projektere en kirkegård ud fra intuition alene ... Det gælder de tekniske forhold (en kirkegård skal kunne fungere), de lovmæssige bestemmelser og de kirkelige krav ... Menigheden stiller krav til en kristen (folkekirkelig) kirkegård." Her kommer Georgsen ind på, at langt de fleste kirkegårde er menighedsrådsejede (styrede). Det var netop tilfældet i Næstved og Herning, mens Lyngby parkkirkegård var en kommunal begravelsesplads.

"At tage hensyn til de kirkelige krav, der bl. a. også omfatter ældgamle traditioner, må i dag ikke friste til at forme en traditionel kirkegård. Alt hvad vi laver må være "børn" af vores egen tid, og vor tid er utraditionel!" Herning fik en stærk utraditionel kirkegård.

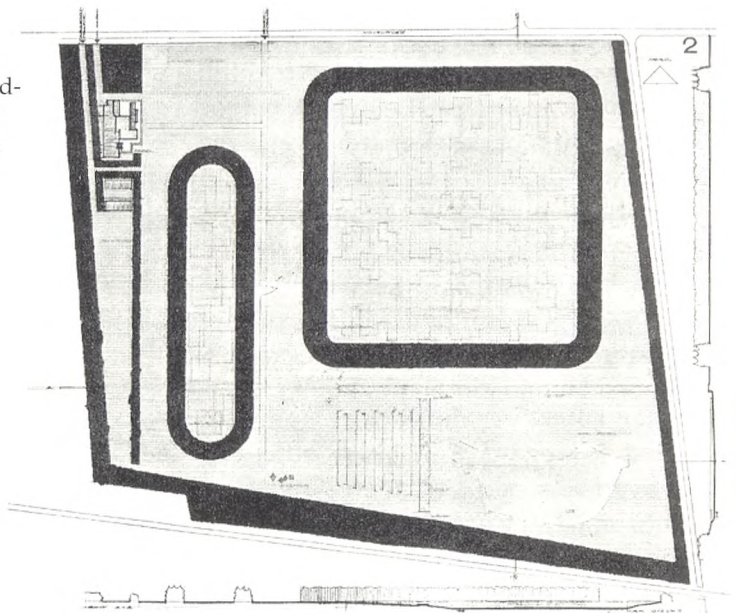
Få år efter, i 1969 var det Esbjerg kommune, som skulle have sin 4. kirkegård. Hertil blev udlagt et kæmpe areal øst for byen - 16 ha i forstaden Novrup. Arealet kunne med hensyn til vindudsathed og jordbundsforhold, fladhed og regulære form minde om Herning konkurrencens. Der var dog en mindre grusgrav i det sydøstlige hjørne. Nord for arealet og adgangsvej lå store idrætsa-

realer. Stort var arealet, og storti sit formsprog var vinderprojektet, hvis primære indhold var et hippodrom formet område omgivet af 12 · 14 m høje nåletræsbeplantninger og et kvadratisk rum ligeledes omgivet af en randplantning. Vindere var arkitekterne Ole Guldbrandtsen, Mogens Didriksen, Knud Harrild og Karl Erik Sand Kirk. Arealet blev hurtigt taget i brug, faktisk inden de to gravrum var etablerede, hvilket medførte, at der blev indrettet hækkantede traditionelle gravsteder i den vestligste del af kirkegården.

Det aflange rum blev derefter taget i brug. Her har man valgt eg som randplantning i sedet for de af vinderne foreslåede søjleformede stedsegønne, der sikkert ville have haft svært ved at etableres og danne en præcis form. Vestenvinden er en stærkt begrænsende faktor. Det er nogle år siden, jeg har besøgt kirkegården, men da var det svært at opfatte hovelidéen, grundet arealets enorme horisontale udstrækning og plantningernes beskedne højde. Det kvadratiske rum opfattedes som et fjernt skovbryn, til hvilket jeg ikke nåede, mens det aflange begyndte at tage form. Ideen om at gravsætte i hævede betonkarme var afløst af store græstuer, hvilket

Esbjerg

1. præmie
Kirkegård og kapel i Esbjerg.
Arkitekter DAL Ole Guldbrand-
sen, Mogens Didriksen, Knud
Harrild og Karl Erik Sand Kirk.

var et tiltalende alternativ. Landskabsarkitekt Torben Michelsen blev faglig rådgiver i forbindelse med realiseringen af kirkegården ude i Novrup, som den betegnes lokalt, da der i vindergruppen ikke var landskabsarkitekter. Arealet uden for gravrummene henligger i græs. Grusgraven er blevet reguleret.

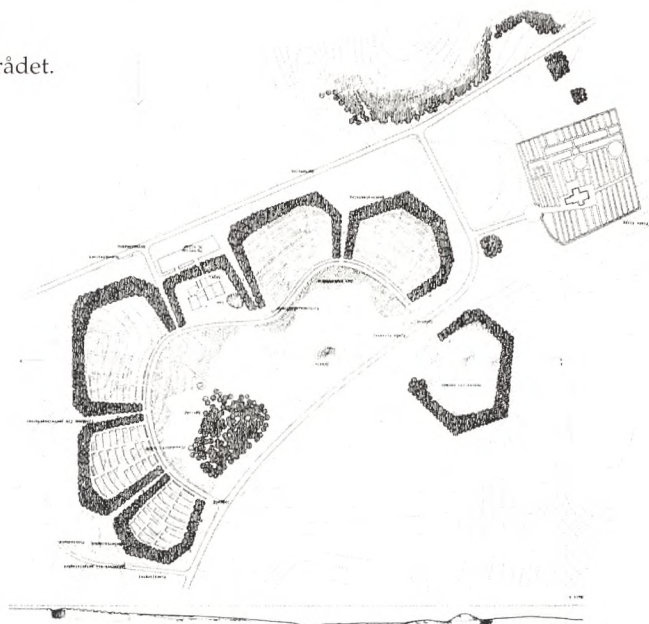
Blandt de øvrige forslagstillere var der flere, som uden kendskab til de klimatiske forhold arbejdede med rumdannende plantelementer, som nok var utopiske, men der var også et opsigtsvækkende alternativt forslag, der bestod af 15 tavler med en fotomontage og en tekst formet som et langt digt, der stillede spørgsmål ved en række traditionelle dogmer. Forslaget blev indkøbt, et tidstypisk indslag i slutningen af 60'erne. Projekterne er omtalt i Landskap 1969.

Fladbjerg kirkegård

Frederikshavns kirkegårdsudvalg, der er sammensat af repræsentanter for flere sogne, udskrev i samarbejde med Danske Arkitekters Landsforbund en offentlig

Frederikshavn nye kgd. Fladbjerg Kirkegaard

Hovedplan af
kirkegårdsområdet.

idékonkurrence om en kirkegård og et kapel i Frederikshavn i 1970. Det indkøbte areal var i sig selv en udfordring, en knude i et bakket landskab højt hævet over havet og forstranden, hvor byen er placeret, men den største udfordring var, at der umiddelbart op ad arealet lå en kirke omgivet af en kirkegård: Flade kirke fra middelalderen og inden for arealets grænser en bronzealderhøj. Dette helt i modsætning til forholdene i de to foregående konkurrencer.

I programmet var der lagt op til, at arealet både skulle fungere som park og kirkegård. Interessen var stor, og der var i alt 105 indkomne forslag. Landskabsarkitekt Joost Dahlerup, som var en af de to fagdommere, kom i Landskap 1971 med en lang og grundig udredning om stedets kulturhistoriske betydning og landskabets enestående karakter ud over den traditionelle gennemgang af vinderprojektet og nogle udvalgte forslag, og han sluttede af med en kritisk debat. Derudover kom landskabsarkitekt, akademigartner Torben Michelsen med et indlæg, der var nok så kritisk over for forløbet af denne konkurrence m.m.

Ved udvælgelsen af vinderprojektet blev der lagt vægt på en klar og bærende hovedidé såvel i henseende til kunstnerisk holdning som de funktionelle forudsætninger samt hensynet til landskabets særlige karakter og hensynet til flade kirke og kirkegård. Vinderprojektet, udarbejdet af arkitekt Niels Bang, landskabsarkitekt Peder Borup, arkitektstuderende Torben Roepsdorff og arkitekt Annelise Borup, arbejdede med en vifte af hesteskoformede randplantninger omskuttende 5 gravrum og et kapelanlæg.

Hegnplantningen skulle placeres på volde, og mellem disse var der græs. Projektet tog hensyn til gravhøjen og inddrog også det vest for kirkegården liggende areal i en fremtidig parkagtig udformning i form af en 7. lomme omkring en tidligere losseplads. En skovplantning, der dels skulle fungere som læ mod vestenvinden og dels som skovkirkegård, indgik også i projektet. Væsentligt i forslaget var, at den nye kirkegård såvel som en mindre landevej var trukket væk fra den gamle landsbykirkegård, således at denne bevarede sin integritet.

Projektet er blevet realiseret i næsten total overensstemmelse med vinderforslaget. Det kan nok undre, når man læser de kritiske indlæg, som fulgte efter selve beskrivelsen af vinderprojektet og nogle få andre projekter,

herunder det alternative projekt, som blev indkøbt udarbejdet af landskabsarkitekt Claus Eskildsen og grafiker Erik Lagoni Jacobsen. Her stilles spørgsmålstejn ved vurderingen af projekternes arkitektoniske værdi stillet over for et krav om at give kirkegården en kirkelig karakter. Kirkegårdsudvalget havde ikke givet udtryk for ønsket om en kirkelig opgave, mens dette krav kom stærkt til udtryk i det alternative forslag, og dette krav støttedes af Joost Dahlerup.

Torben Michelsen mente ikke, at vinderprojektet opfyldte hverken de funktionelle eller æstetiske krav, det tog ikke tilstrækkeligt hensyn til terrænform, bronzealderhøj m.m., var for statisk, gav ikke mulighed for folkelig udfoldelse o.s.v. Han mente, at de store konkurrencers tid var forbi. Han gav udtryk for, at konkurrencen var endt som en middelmådig film, der rulles nu for 5. gang. "De, der har en fyldig teknisk viden om emnet, finder det meningsløst at konkurrere på grafik og reklametegning!"

Karakteristisk for de omtalte store nye kirkegårde er, at de har vist sig at være alt for store. Da der i de fleste tilfælde har været tale om anlæg med kapel-krematorier, er presset på traditionelle gravsteder faldet til fordel for urnegravsteder, og her igen har den anonyme nedsættelse af urner i fællesgrave vundet sådan frem, at behovet for de store kirkegårde generelt er overvurderet, også selv om kremeringsprocenter altid har været lavere i provinsen end i hovedstadsområdet. Denne udvikling er der gjort rede for i tidligere numre af Vore Kirkegårde.

Med Frederikshavn konkurrencen blev der, som forudsagt af Torben Michelsen, sat et foreløbigt punktum for de store kirkegårdskonkurrencer her i Danmark. Der er heller ikke anlagt storkirkegårde siden, såvidt jeg er orienteret, men nok en række mindre kirkegårde samt foretaget udvidelser af en række landsbykirkegårde i storbyernes forstæder.

Allerede da Albertslund Syd blev planlagt, var man inde på, om en mindre begravelsesplads kunne integreres i bebyggelsen. Det blev ikke til noget, og man valgte i stedet at anlægge en ny kirkegård ved den gamle landsbykirke og kirkegård i Hersted Vester i 1970'erne, og således har der som sagt i forbindelse med forstæ-

dernes vækst været behov for at udvide landsbykirkegårdene både før og efter Albertslund som f. eks. ved Brøndby Øster og Brøndby Vester gamle kirkegårde og senest i Greve.

De store kirkegårde, der er meget arealkrævende, er altid blevet anlagt på arealer, der set med den almindelige brugers øjne lå langt uden for lands lov og ret i den første svære etableringsfase, og de har derfor ikke virket tiltrækkende på de pårørende, der har ønsket at få et gravsted, som er bekvent at besøge. Ydermere er kirkegårdsbesøgende ofte ældre mennesker, der ikke er motoriserede og som derfor er henvist til offentlige transportmidler, og i mangel af disse til at gå. Derfor er det langt at foretrække, at afstanden til kirkegården ikke er for stor.

Jeg mindes som barn den uendelige tur til Københavns Vestre kirkegård med S-tog eller sporvogn fra Vanløse, gåturen op ad den triste Vestre kirkegårds Allé med fængselsmuren og muren omkring Mosaisk og Katolsk kirkegård på den ene side, og så den lange vandring til fars og farmors gravsteder, der lå langt fra hovedindgangen og fra hinanden. Det var en plage.

Løsningen må derfor være de små lokale kirkegårde, som det netop er blevet realiseret med den nye Skovlunde kirkegård i Ballerup kommune eller ved en nænsom udvidelse eller tilføjelse til eksisterende kirkegårde.

Jette Abel, København.

Hortonom.

Lektor på Landbohøjskolen.

Landsbykirkegården og dens omgivelser

Af Steffen Damskier

I løbet af de sidste halvtreds år er der udfoldet bestræbelser på at beskytte omgivelserne omkring kirkerne. Provst Exner startede arbejdet som initiativtager til den store indsats med fredninger i 50'erne. I dag har amterne udpeget beskyttelseszoner i regionplanerne.

Kirkegården i kulturlandskabet

Ved Øster Nykirke, der er landets højst beliggende kirke, står et stort trækors og et par bænke ud mod Hærvejen, som fører forbi kirken. Her kan den rejsende for en stund puste ud, mens øjet glider ud over den jyske højderyg. Øster Nykirke er også blevet kaldt et fyrtårn for den vejfarende - et punkt man har kunnet tage pejling

Hærvejen ved Øster Nykirke, hvor man kan nyde udsigten over det historiske landskab.

af, når man skulle være sikker på, at man var på rette vej ad den gamle hovedfærdselsåre op gennem Jylland.

Men for godt tyve år siden havde tilplantningerne omkring kirken nået et sådant omfang, at kirken gradvist var ved at forsvinde bag beplantning. I forbindelse med større landskabsfredninger i 70'erne og 90'erne blev der skabt grundlag for, at beplantningerne syd og nord for kirken kunne ryddes, så Øster Nykirke med dens historiske omgivelser igen markerer sig som et holdepunkt i det storslåede landskab.

Langt hovedparten af vores landsbykirker er, som Øster Nykirke, opført i perioden fra ca. 1150 til ca. 1250. Set i forhold til den daværende befolknings størrelse var dette en enestående bedrift. Hovedparten af disse kirker eksisterer i dag - i mere eller mindre ombygget form - og de er det synlige vidnesbyrd om en bygningskultur og et åndeligt religiøst fællesskab, der strækker sig over 1000 år tilbage i tiden.

Kirkernes placering i landskabet afspejler bosætnings- og opdyrkingsforholdene i middelalderen. De ligger

Underup kirke vest for Horsens - et enkelt anlæg i det stærkt kuperede landskab langs Gudenådalen.

centralt og visuelt markant i sognet, placeret ud fra en stærk opfattelse af det enkelte områdes karakter. De er bygget af en befolkning, hvis livsgrundlag lå i det enkelte områdes naturressourcer. Hermed er kirkeanlæggene med til at karakterisere et landskab. Kirkeanlæggene er således en uundværlig del af det danske kulturlandskab, og derfor er det ikke ligegyldigt, hvordan vi behandler kirkernes omgivelser.

Omgivelsesfredninger

Provst Johannes Exner gjorde i 1941 opmærksom på, at der i stigende omfang opførtes uskøn og nærgående bebyggelse op ad mange kirkegårde. Med baggrund i naturbeskyttelsesloven fra 1937 bemyndigedes provst Exner i 1949 til at organisere en fredningsindsats for kirkegårdens nærmeste omgivelser. I begyndelsen af 50'erne gennemførtes ca. 4.500 fredninger baseret på frivillige overenskomster med den enkelte lodsejer. Fredningerne havde normalt det indhold, at arealerne ikke måtte bebygges eller beplantes, og at arealerne skulle friholdes for skure, vogne, master og lignende skønhedsforstyrrende anlæg.

Mange lodsejere ønskede at tage visse forbehold og fik derfor indført undtagelser i deklARATIONERNE - f.eks. at der senere kunne opføres en bolig på det fredede areal. Andre steder blev de fredede arealer ganske små - f.eks. en bræmme på 2 m langs kirkegårdsdiget. Ønskede en lodsejer ikke frivilligt at medvirke til en fredning, blev denne ikke gennemført for det pågældende areal - uanset om netop det areal var af vital betydning for kontakten mellem kirke og landskab.

En del af de arealer, der blev fredet, var ejet af kirken, og her blev det kutyme, at menighedsrådene forbeholdt sig ret til at opføre bygninger til brug for kirke eller præstegård.

Selvom det må erkendes, at fredningerne med deres begrænsede udstrækning og undtagelsesbestemmelser, langt fra har sikret, at der er sket uheldige indgreb i områderne omkring kirkeanlæggene, så er det i sig selv en imponerende indsats at gennemføre et så stort antal fredninger over så kort tid.

Uldum kirke i det flade
enslandskab. Byudviklingen
sker med respekt for sam-
spillet mellem kirke og
landskab.

Vester Nebel kirke - hvor
det gik galt, da man udlag-
de et industriområde syd
for kirken.

Byerne vokser og landsbyer bliver til forstæder

I perioden op gennem 1960'erne og fremover ekspanderede byvæksten på en måde, som kun de færreste kunne have forestillet sig i 50'erne. Som kvadratmønstrede tæpper rullede parcelhuskvartererne ud over de bynære landskaber, og mange landsbykirker blev indhyllet i forstadsbebyggelse.

Også i en række kirkelandsbyer skete en udvikling, der gradvist forvandlede landsbysamfundet til et egentligt byområde. Konkrete eksempler på, hvordan middelalderkirkerne druknede i industri- eller boligområder uden kontakt med det landskab, der var grundlaget for deres eksistens, skabte forståelse for, at her var et problem, der burde løses på en bedre måde.

Den daværende fredningsstyrelse var også opmærksom på disse problemer og havde i samarbejde med kirkeministeriet i 1977 udsendt publikationen: "Kirkernes omgivelser - en vejledning for menighedsråd i lovgivning og myndigheder". Efter at amterne i 1979 også var blevet fredningsmyndigheder, fulgte Fredningsstyrelsen publikationen op med en vejledning om kirkernes omgivelser i 1982.

Amternes arbejde med beskyttelseszoner

I Vejle Amt indledte vi i 1985 et samarbejde med Haderslev Stift, hvor specielt stiftkontorchef Bodil Jakobsen, arkitekterne Knud Krogh og Werner Kjær samt landskabsarkitekt, kirkegårdskonsulent I. P. Junggreen Have med deres stærke engagement skabte forudsætninger og forståelse for det efterfølgende arbejde.

Resultatet blev en udpegning af de områder omkring kirkerne, hvor forandringer som nybyggeri, tilplantning eller etablering af tekniske anlæg ville få indflydelse på oplevelsen af kirkeanlægget. Disse kirkeomgivelser blev indarbejdet i regionplanen i 1989 med en retningslinje om, at der i disse områder kun må opføres bygninger og tekniske anlæg, såfremt det er påvist, at hensynet til kirkeomgivelserne ikke tilsidesættes.

For nogle kirkers vedkommende er der tale om ret store områder, og det er i den forbindelse væsentligt at poin-

Tønning kirke, hvor man oplever kontakten med det omgivende landskab.

tere, at der ikke er tale om forbudszoner, men om områder hvor der i den konkrete situation skal foretages en kvalificeret vurdering. Fordelen ved udpegningen af områderne er, at de nu indgår i grundlaget for den videre planlægning, således at kommunerne ved, hvor byudvikling kan være problematisk.

Der er i dette arbejde primært lagt vægt på beskyttelse af de større sammenhænge mellem kirkeanlæg og omgivende landskab.

Helheden i kirkeanlægget og nærmeste omgivelser

I gennemgangen af omgivelserne omkring de enkelte kirker i amtet, blev vi også opmærksomme på de mange detaljer i udformningen af kirkegård og nærmeste omgivelser, der er væsentlige for oplevelsen af det samlede kirkeanlæg. På vores møderunde ved de enkelte kirker diskuterede vi disse forhold med menighedsrådene og kommunerne med henblik på at skabe en fælles forståelse for problemerne, så der kunne tages initiativer til forbedringer. De problemer, som de kirkelige myndigheder - primært menighedsrådene - har indflydelse på, kan opdeles i følgende kategorier:

Bygninger til kirkelige forhold:

Bl.a. på grund af nye krav til arbejdsmiljøet blev der i sidste halvdel af 80'erne opført nye redskabsbygninger med faciliteter for graverne samt nye toiletbygninger. Disse bygninger er naturligt nok placeret på kirkegården eller i umiddelbar tilknytning til denne. Hertil kom ønsker om opførelse af større sognegårde med mødelokaler for sognets beboere samt udskiftning af ældre præstegårde med nye.

Set i forhold til mange af de mindre kirker på landet var der tale om et byggeri, der i areal var på størrelse med kirkebygningen. Det siger sig selv, at det er en vanskelig opgave at indpasse sådanne bygninger i den helhed, som kirkeanlægget udgør. Der blev opnået enkle og gode resultater de steder, hvor bygningerne kunne indgå som en integreret del af den omgivende landsby.

Kirkeudvidelser:

Man kan heldigvis endnu opleve kirker omgivet af prægtige stendiger i direkte kontakt med det bølgende agerlandskab, hvor kirke og kirkegård udgør en enkel og karakterfuld helhed, men ved en del landsbykirker har det været nødvendigt at foretage udvidelser af kirkegården. Der findes mange fine eksempler på udvidelser, hvor kirkegårdens enkle karakter er videreført, og hvor udvidelsen har fået samme ramme med stendige og træerække, som den eksisterende kirkegård havde. Men der findes også eksempler på, at kirkegårde, der ligger frit i agerlandskabet, er blevet omgivet med parker med slyngede græsplæner og busketter - et sådant element virker fremmed midt i det åbne landskab.

Beplantning:

Traditionelt har træer som lind, kastanie eller elm været anvendt på kirkegårdene. De kan stå som en enkel og markant ramme om kirkegården, danne en indgangsportal eller markere et særligt sted. Men ønsket om at undgå skygge på kirkegården eller ulemper i forbindelse med løvfald om efteråret har gjort, at mange smukke gamle beplantninger er forsvundet. I stedet ser man nogle steder fyr og gran plantet i bælter omkring kirkegårdsdiget ud fra ønsket om at skaffe læ på kirkegården med det resultat, at det smukke samspil mellem kirkegård og omgivelser fuldstændigt forsvinder. Birketræer, der er brugt på mange kirkegårdsudvidelser, har ikke

Tilplantning ved Klakring kirke - karakteren af kirkeanlægget forsvinder efterhånden som træerne vokser op.

den markante karakter som lind eller kastanie. Med disse træer forsvinder karakteren af et monumentalt anlæg.

Kirkeanlæggene er i stadig forandring

Når man ser på de sidste halvtreds års indsats på kirkeomgivelsesområdet, kan man sige, at vi er gået fra fredninger med deres begrænsede og detaljerede regler til at udpege zoner, hvor nuværende og fremtidige problemer skal vurderes i forhold til helheden. Den indgangsvinkel afspejler også den holdning, at man ikke kan fastfryse idviklingen i et bestemt øjebliksbillede.

Beskyttelseszonerne må ikke ende med at gøre områderne steriel eller museale. Tidens strømninger må der-

for også afspejle sig i kirkens omgivelser.

Et eksempel herpå havde vi på en besigtigelse ved Gaurslund kirke i 1987. Opmærksomheden faldt på en grillbar et lille stykke fra kirken. Den lidet diskrete skiltning blev fremhævet som noget, der burde tages fat på for at gøre helheden smukkere, men Junggreen Have svarede, at nu skulle vi passe på, at vi ikke pressede livet ud af omgivelserne for at gøre dem til gold æstetik.

Steffen Damskier, Vejle.

Landskabsarkitekt.

Afdelingsleder, Vejle Amt.

Historien om en lov

Af Mette Madsen

Min barndoms kirkegård ... jeg husker den bedst fra lyse sommeraftener, når jeg kom der med min mor for at passe gravene.

Vi cyklede dertil over de aftenstille marker med blomster fra haven i cykelkurven og den lille kirkegårdsrive på bagagebæreren. Uden for diget stillede vi cyklerne under det store kastanietræ og læssede af. Lågen skreg som sædvanligt på sine hængsler, og gruset knirkede med den særlige kirkegårdslyd, da vi ad smalle gange vandrede hen til de grave, der hørte os til: Familiegravstedet med bedstemor og oldeforældrene, og gravstedet med en tætte grønne efeu, hvor gamle faster lå mellem sin kæreste, den unge lærer, der så sørgeligt døde af tuberkulose, og sin ægtemand, farveren, som hun mange år efter blev gift med. Og mor klippede, lugede, skuffede og rev, og jeg bar ukrudtet bort og hentede vand i kræmmerhuse af grønmalet blik. Ind imellem snakkede mor hen over sten og hække med andre koner, der rundt omkring puslede på deres gravsteder, mens skyggerne blev lange og til sidst helt blegnede bort, og graveren kom for at ringe solen ned. Så samlede vi vort grej sammen, vaskede hænder ved pumpen og cyklede hjem til familien og aftenkaffen.

Engang imellem var far med. Så blev stenene skrubbet rene for alger, og mor malede bogstaverne op med sort cykellak. Også gitteret fik en omgang med stålborste og lak. Det var ikke støbt i sprinkelværk som mange af de andre, som jeg ellers syntes var så pæne. Vort var håndmedet og solidt. Men hvad hjalp det solide? En sommer forsvandt det sammen med de andre gitre. Menighedsrådet havde bestemt, at alle gitre på kirkegården skulle fjernes, da man mente, at folk i begravelsesfølger kunne rive deres tøj i stykker på dem! Og væk kom gitrene - snart var der ikke et eneste tilbage. I stedet var alle gravsteder, gamle såvel som ny, indhegnet af små tynde thujahække, der rødsvirpede og forpjuskede kæmpede for livet i den salte vestenvind.

Stenene på vort gravsted var store og grå. Men under min færden med ukrudt og vand valgte jeg min ynd-

lingssten, der var meget smukkere end vores. Sorte kors af jern med mønster som de fineste kniplinger, marmorsten med ranker af indhuggede roser og granitsten med duer eller medaljoner, hvor storvingede engle fløj af sted med sovende børn. Et sted var der en bedrøvet Kristus med tornekrone, et andet sted var der en opslået bog, på hvis blade der stod: "Sov sødt, lille Petra".

Hver gang vi var på kirkegården, skulle jeg lige turen rundt til dem alle, og min sorg var stor, når en af "mine" sten somme tider var borte, og en blank ny sten med kridhvide bogstaver havde taget dens plads.

Og jeg husker forundringen over dyngen af gravsten i græsset uden for diget, og harmen, da min far forklarede, at de nu med engle og duer og farvelhænder skulle køres væk og slås itu.

Da jeg blev gift, kom jeg til at bo ret nær ved kirkegården, så det var nemt at passe familiegravene og bekvemt at lægge aftenens gåtur over kirkegården. Og hyggeligt at gå arm i arm med min sjællandske mand og fortælle om sognet og familien - skønt jeg tit fik fornyet harmen over de kasserede sten. Næsten alle jernkorsene var borte nu, det samme var mange af de små fine sten med engle og medaljoner. Og de fleste marmorduer var afløst af små klumpede gråspurve, som jeg forgæves prøvede at finde symbolikken i.

Nu var det efterhånden også en hemmelighed, hvad de havde brugt deres liv til, de folk der nu lå under mulde på sognets kirkegård. Ingen af stenene fortalte mere, at her lå en distriktsjordemoder, der havde taget imod mere end to generationer af børn i sognet, eller at her lå førstelæreren, der havde givet dem viden, bageren, hvis kager de havde spist, landposten, der havde besørget deres kærestebreve og regninger, og sognerådsformanden, der havde styret det hele.

En dag havde jeg også min mands grav at passe, og jeg blev politiker og kom i Folketinget - og var med til at lave love. Og det faldt mig ind, at vi vel også kunne lovgive om beskyttelse af gamle gravsten. Ikke bare herremandens og provstens og kancellirådens - de sten havde jo i forvejen været så store og smukke og dyre, at de havde fået lov til at blive stående - men menigmands minde: Jernkorsene og marmorpladerne, grotttestenen, obeliskens og træet med de afhuggede grene, den knæk-

kede søjle, medeljonerne og farvelhænderne. Alle de forskellige stilarternes sten, hvad der var smukt, og dem, der fortalte historie, fortalte omveteraner og vågekoner - og ikke at forglemme de gravsteder, hvor en række af ensartede gravsten med fortvivlende tætte dødsdatoer berettede om tuberkulosens eller den spanske syges hærgen i en børneflokk.

For kirkebygningen selv, dens ydre og dens indre, kalkmalerier og stenrelieffer, døbefont, alter og prædikestol, lysestager og hellige kar har der i mange år været strenge lov- og cirkulæreregler om, hvordan det skulle beskyttes og tages vare på. Og gudskelov for det! Det samme gælder diger, låger og porte. Men for kirkegården, for alt det, der ligger imellem kirkens ydermur og digets inderside, har der så godt som ingen lovbeskyttelse været. Intet, der påbød bevaring af eller bare varssomhed med denne vigtige og vægtige del af vor kulturarv. Ikke én eneste bestemmelse, der forbød at fjerne og destruere selv de mest bevaringsværdige gravminder. Kun en blød formulering i §26 stk. 4 kunne siges at tangere området, idet der om provstesynets virksomhed stod, at "synet skal påse, at sådanne ligsten eller mindesmærker, der enten kan tjene til kirkegårdens prydelse eller til at bevare mindet om fortjente mænd og kvinder, ikke fjernes fra kirkegården". Men faktisk er gravminder altid blevet betragtet som gravstedsejerens ejendom. Derfor er de stort set borte nu, den rigdom af sten og kors, der kunne fortælle os og vore efterkommere såvel kulturhistorie som lands- og lokalhistorie. Styk for styk er de forsvundet, mistet, gledet ud af kulturarven for evigt.

Noget måtte der gøres! Og i min optimisme gik jeg ud fra, at det måtte da alle være interesserede i at medvirke til, når de først var blevet gjort opmærksomme på, at her savnedes der i høj grad en lovgivning. Men ak, sådan var det ikke! Jeg udarbejdede et lille enkelt lovfor-slag, som blev omdelt til drøftelse i min partigruppe. Det gik ud på, at de mest bevaringsværdige gravminder skulle fredes. Det samme skulle gælde gitre og - eventuelt - enkelte hele gravsteder. Men her havde jeg sandelig vovet mig for langt ud! Det tilkom ikke et liberalt parti at blande sig i folks gravsteder, sagde en af de gamle i gårde. Et par af de øvrige medlemmer støttede ham, ingen støttede mig. Forslaget var faldet som partifor-slag. Men der var dog stadig den mulighed at fremsætte

det som enkeltmandsforslag. I så fald tog man selv ansvaret - og kløene, hvis ingen støttede det i salen. Men selv det kunne der ikke være tale om! Og så var klokken 13, der blev ringet til eftermiddagsmøde i Tinget, og Venstrefolkene rejste sig og gik ned i salen. Kun jeg sad tilbage med vredens og sorgens tårer sviende bag øjenlågene. Da kom en af mine kolleger -en af dem, hvis ord havde vægt - tilbage for at hente noget, han havde glemt. Da han så mig sidde der med mine stakkels kaserede gravsten, følte han nok, at han skulle trøste mig lidt, så han kom hen til mig og sagde: "Hvor så du sød ud, da du stod der og sloges for din kirkegårdskov". Jeg så op i hans kloge rare ansigt, og håbet begyndte at røre på sig. Men kun et kort sekund. Så tilføjede han: "Men jeg er enig med de andre!"

Nu var jeg i de år også medlem af Europarådets kulturudvalg samt dettes underudvalg "The Architectural Heritage". I denne forsamling kunne der naturligvis ikke lovgives, men der kunne vedtages rekommandationer, som Europarådet fandt af betydning. Her vandt min idé om fredning af gravsten straks tilslutning. Mange af medlemmerne fra de forskellige lande kunne mistrøstigt berette om samme mangel på beskyttelse af egne kirkegårde. Og det blev vedtaget, at der i udvalget skulle udarbejdes en rapport, hvortil der i første omgang søgtes indsamlet situationsberetninger omkring kirkegårde og gravminder i hvert enkelt medlemsland. Dette viste sig at være et meget langsommeligt arbejde, og da det tilmed så også viste sig, at indstillingen til gravminder og begravelsespladser var dybt forskellig og til en hvis grad afhængig af, hvilken kirke man tilhørte, ja, så endte initiativet i denne forsamling - længe efter at jeg havde forladt den - med en rapport, der nok var fyldig og interessant, men ikke lagde op til, at der skulle foretages videre.

Så gik der igen nogle år, og en sommerdag i 1984 sad jeg så pludselig i kirkeministerens stol. Det var midt i ferien, og der var god tid til sammen med embedsmændene at gennemgå lovprogrammet for det kommende år. Og noget af det første, der blev lagt på mit bord, var netop "Forslag til lov om Folkekirkens kirker og kirkegårde", populært kaldet "Vedligeholdelsesloven". Den havde været genstand for et grundigt udvalgsarbejde, og der var lagt op til en modernisering, der indebar både for-

Det gamle gravminde,
Vejle Gamle Kirkegård.

enklinger og fornyelse. Dog - hvad gravminderne angik, var der kun den samme, ikke særlig konsekvente forskrift om provstesynets virksomhed. Og der var ikke fra det lovforberedende udvalgs side lagt op til, at der skulde ændres noget som helst ved dét. Men jeg fik hurtigt overbevist mine medarbejdere om, at der virkelig burde gøres noget, og at lejligheden var der nu!

Jeg nedsatte derfor et lille udvalg, der bestod af kirkegårds- og museumsfolk samt repræsentanter for provster og menighedsråd. Denne kompetente arbejdsgruppe fik til opgave at komme med forslag til regler om, hvordan man bedst kunne sikre, at bevaringsværdige grav-

minder - ikke mindst MENIGMANDS MINDE -blev bevaret for eftertiden.

Allerede næste forår lå udvalgets beretning på mit bord sammen med et forslag om en landsdækkende registrering - og dermed bevaring - af "gravminder, der bevarer mindet om fortjenstfulde mænd og kvinder, eller som i øvrigt af kunstneriske, kulturhistoriske eller andre grunde må anses for særligt bevaringsværdige". Dette lille enkle forslag blev med et par følgeparagraffer indarbejdet i det samlede forslag til "Lov om Folkekirkens kirkebygninger og kirkegårde", som Folketinget behandlede den følgende vinter. Og den 22. maj 1986 blev forslaget vedtaget med tilslutning fra alle partier -også Venstre.

I forbindelse med lovens ikrafttræden den 1. juli 1986 blev der udsendt en vejledning, hvori der gøres udførligt rede for de forskellige kriterier, der gør et gravminde værdigt til registrering, såsom alder, kunstnerisk eller tidstypisk udførelse, inskriptioner, symboler og lokalt særpræg, samt det traditionelle begreb "fortjenstfulde mænd og kvinder". Hertil kan der eventuelt, hvor et samspil taler for det, føjes bevaring af gitter og beplantning.

Registreringen foretages for de sognevise kirkegårdes vedkommende af lokale museumsfolk plus provstesyndet, mens Nationalmuseet i samarbejde med kirkegårdsbestyrelsen tager sig af de kommunalt drevne kirkegårde.

Ifølge loven må et registreret gravminde ikke fjernes fra kirkegården, når et gravsted sløjfes. Og jeg har - ikke helt uventet - mødt en vis ængstelse for den bekostning, det vil være for menighedsrådene, hvis særligt bevaringsværdige sten skal restaureres. Men så er det jo rart at kunne trøste med, at der er økonomisk hjælp at få i Kirkeministeriet, idet økonomilovens paragraf om tilskud til kirkerestaureringer samtidig blev udvidet dels med penge og dels til også at gælde restaurering af gravsten.

Det er klart, at det vil tage sin tid, inden alle Danmarks kirkegårde er gennemgået og de bevaringsværdige gravminder peget ud og registreret. Efter en lidt ujævn start skrider arbejdet nu fint frem, og man regner i Kirkeministeriet med et tidsforløb på ca. 15 år i alt, hvilket er noget længere end vi i vor optimisme først havde håbet på. Vi må nok også se i øjnene, at der inden da vil

Det nye gravminde.
Fra bogen "Nye gravmin-
der". Gravmindet "Blå
Blok" er udarbejdet af Betty
Engholm og Torben Michel-
sen.

smutte sten, der burde have været bevaret, skønt der i både bekendtgørelse og vejledning udtrykkeligt står, at "indtil den første registrering af gravminder har fundet sted, må gravmindet kun fjernes af menighedsrådet (kirkegårdsbestyrelsen) efter en nøje vurdering ud fra de kriterier, der er nævnt i vejledningen. I tvivlstilfælde bør gravmindet ikke fjernes fra kirkegården".

Der er med vilje ikke i ministeriets vejledning fastsat nogen regel for, hvad man skal gøre ned de registrerede

sten, for ikke to kirkegårde er ens, og der skal være albuerum for individuelle løsninger. Men der er i vejledningen peget på flere muligheder, hvis gravmindet ikke - hvad der jo altid vil være den fornemaste løsning - kan blive stående over støvet af det menneske, den fortæller om.

*Mette Madsen, Aalborg.
Fhv. Kirkeminister.*

I forlængelse af arbejdet med ældre gravminder var det naturligt også at kaste blikket på vor egen tids gravminder.

Derfor udskrev Foreningen for Kirkegårdskultur, som nævnt i artiklen om foreningens historie i 1989, en konkurrence om et nyt tidssvarende gravminde.

En rapport om konkurrencen udarbejdet af Karin Kryger er udgivet i bogen "Nye gravmidner", der fortsat kan fås ved henvendelse til foreningen eller ved henvendelse til Landsforeningen af Menighedsrådsmedlemmer.

Red.

Gravmindets udviklingshistorie set fra stenhuggerfaget

Af Dorte Nielsen

Kunsten at bygge med sten kom til Norden sydfra med kristendommens indførelse i 800 - 900-tallet, og de første stenkirker blev opført af stensemesteren omkring år 1000.

Med huggehammer tildannedes stenene med en færdighed og et kendskab til materialet, som vi i dag beundrer med den største respekt.

De første "gravsten" var oprindelig kun lagt over en grav for at beskytte den døde mod vilde dyr; men senere fandt man så på at RISTE RUNER i stenene, og da munkene gjorde deres indtog med kristendommen, udviklede denne skik sig til, at man lod indhugge navnet på den afdøde. Kristne symboler kom ligeledes til udtryk på stenene.

Op igennem middelalderen blomstrede stenhuggerfaget. Overalt i vore kirker finder vi disse gamle ligsten. Rigt ornamenteret ligger de i kirkegulvet. Mange stadig velbevaret. Jo højere status man havde i det jordiske liv, jo nærmere kunne man blive begravet alteret.

Frem til 1700-tallet anvendte man kirkegulvet til begravelsesplads, men man nøjedes nu ikke kun med ligsten. Store kunstværker som søjler, obelisker samt sarkofager står i dag side om side og har ikke altid taget hensyn til omgivelserne i kirkerummet.

I slutningen af 1700-tallet kom så forbudet mod, at man foretog flere begravelser inde i kirken, idet man frygtede, at kirkens fundament ville blive ødelagt, og man mente, at den store pestepidemi kunne stamme fra kirkerne. Kirkegården blev nu det sted, man begravedes. Tidligere havde det kun været menigmand samt de fattige, som lod sig begrave på kirkegårdene.

Og gravstenene ændrer karakter. De gravsten, som er fra sidste halvdel af 1800-tallet er udført på samme måde, som vi kender dem fra middelalderen. Al stenbearbejdning blev udført ved håndhugning - alt blev kløvet og hugget færdigt med hammer og mejsel.

Med dampmaskinens opfindelse i 1782 fandt stensaven vej til vor branche. Man kunne nu save stenen i tykkelser i stedet for som før at kløve det hele ud af een blok. Men stenhuggeren måtte dog stadig med hammer og mejsel frembringe den færdige sten. Først da elektriciteten holdt sit indtog i industrien, ændredes fuldstændig stenhuggeriernes struktur. Nu kunne stenblokke saves ud, monumenter kunne tilskæres på mål, kanter og flader behøvede ikke længere at behugges med hammer og mejsel; man havde mulighed for at færdigbehandle stenen med maskine.

I årene op til 2. Verdenskrig blev "de store gravstens tid" også for menigmand. Den nye teknik gjorde, at man kunne fremstille fuldpolerede monumenter samt kombinere maskinfremstilling og håndens værk. Det kom på mode, at gravstenene godt måtte have en vis størrelse, og her kom den nye teknik til hjælp med sin rationelle fremstillingsmåde.

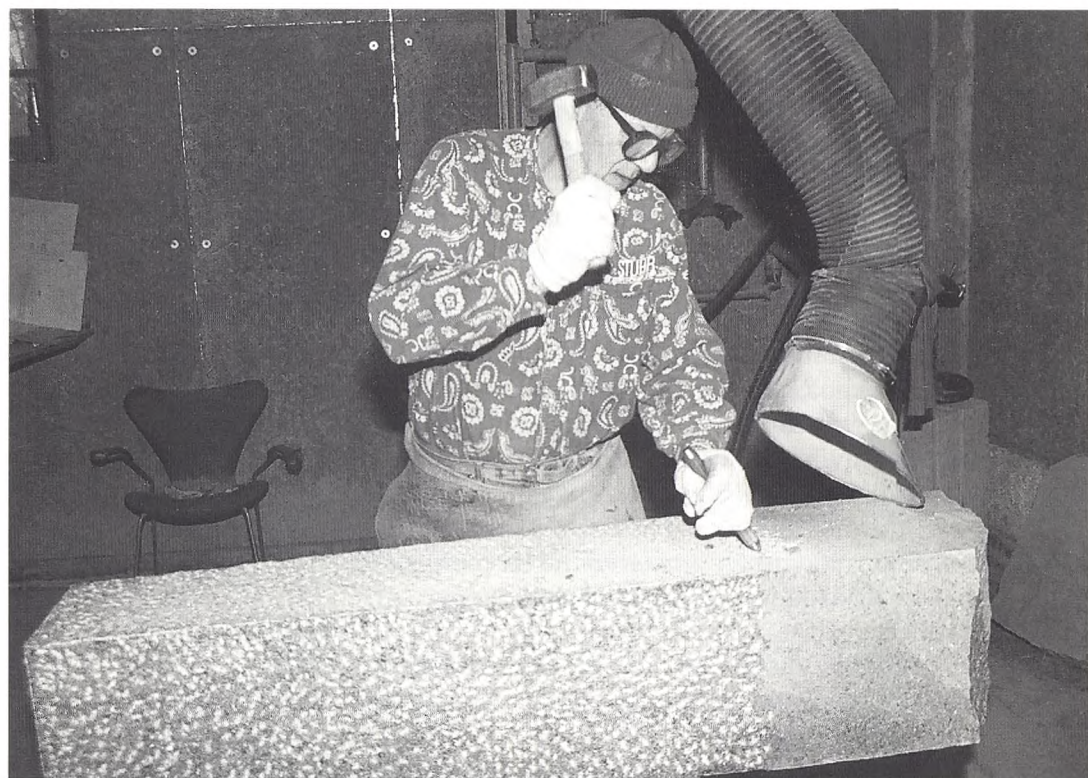
Går vi i dag på kirkegårdene, så har de i de sidste 30-40 år fuldstændig ændret karakter. Især de store bykirkegårde. Den holdningsændring, som herskede i 60'erne, hvor ingen måtte være mere end andre - alle skulle være lige - kom også til at betyde noget for gravstenenes udseende og i det hele taget for kirkegårdskulturen.

Hvor det tidligere var almindeligt at blive kistebegravet på et "rigtigt" gravsted med gravmonument sat over den døde, var det nu ikke længere på mode. Et gravsted skulle være så anonymt som muligt. Intet skulle minde om den personlighed, den afdøde havde haft i levende live. Gravstenen, som fortalte om afdødes erhver, fulde navn og alder, var der kun få, som ønskede. Mange familier havde et familiegravsted, der gik flere slægtled tilbage, som nu ikke længere så ofte blev benyttet.

De såkaldte fællesgrave uden navnemarkeringer på en stor græsplæne blev - og bliver i dag - stærkt udbredt, især i København og i de større provinsbyer.

Samtidig med denne holdningsændring ønskede kirkegårdsforvaltningerne og menighedsrådene en mere rationel drift af kirkegårdenes vedligeholdelse. Mange kirkegårde har i dag indført restriktive servitutter. Gravsteder og gravsten må således på mange afdelinger kun være af een bestemt størrelse og udførelse.

Men hvorfor sætter vi et minde over vore døde? Eller

hvorfor gør vi det ikke mere?? Et menneske, som har virket her på jorden og skabt et liv omkring sig. Skal dette gemmes og glemmes i de ukendtes plæne? Ophører ALT, hvad der har med dette menneske at gøre, så snart det er lagt i jorden.

Kun den er død, som ikke mere huskes.

Kan fremtiden med vor rationelle levevis, vore pakkeløsninger - også når det gælder døden - medvirke til, at der en dag slet ikke findes nogen kirkegårdskultur? Vil Foreningen for Kirkegårdskultur blive en museumsforening? Vil stenhuggerfaget uddø?

Hvad kirkegårdskulturen angår kan jeg kun sige: Det tror jeg ikke. Hvad stenhuggerfaget angår så tør jeg sige: Det gør det ikke. Vel bliver stenen i dag bearbejdet med de moderne hjælpemidler: Skæring med diamantsave, sandblæsningsmaskiner, jetbrændinger af overfladen, og sågar vandstråler under meget højt tryk kan skære i den hårde granit. Computerstyrede maskiner kodes og skærer stenen ud som programmeret. Men det "gamle stenhuggerfag" er fuldt på højde med fortidens stenhuggere. Nutiden stiller så store krav til finishbehandling og specialopgavers udførelse, at nutidens stenhugger skal kunne sit håndværk så godt som fortidens.

Dette sikrer vi ved stædigt at fastholde stenhuggeroplæringen som en uddannelse, der basalt består i at lære at hugge i sten på traditionel måde. En stenhuggeruddannelse varer 4 år og indeholder i alt 50 uger på vor fagskole, hvor vi i praktikundervisningen netop fokuserer meget på indlæring i de traditionelle færdigheder. F. eks. er en af arbejdsopgaverne at hugge en kopi af granitøjlebaserne på Roskilde Domkirke udelukkende med håndværktøjer. Vi har i de sidste 15 år løbende haft 23-24 igangværende forhold.

Nutidens store interesse for bygnings- og monumentbevaring har heldigvis medført, at de nyudlærte stenhuggersvende i stort omfang - også efter læretiden - får mulighed for at videreudvikle deres håndværk. Dette har gjort, at vi i modsætning til mange andre gamle håndværk har haft mulighed for at bevare håndværkstraditionen her langt hen i teknologialderen. Alligevel kunne vi, som et hjertesuk, godt tænke os en ændring i holdningen til nutidens gravminder hen imod et mere personligt og håndværksmæssigt indhold.

En tradition er dog brudt i nyere tid, idet et stigende antal piger får svendebrev, så på det punkt går fortid og

nutidens samfundsmønster hånd i hånd.

Over alt i landet restaureres vore gamle slotte, kirkebygninger o.s.v., og her står disse støvede mennesker og angriber en tilsyneladende helt intetsigende stenklods, og med hammer og mejsel som for snart 100 år siden til-dannes denne klods til præcis det sted i bygningen, hvor den hører hjemme.

Da min virksomhed ligger i en mindre provinsby, har jeg min gang på de omliggende landsbykirkegårde. Dette besværliggør mit arbejde noget, men det giver mig en indsigt i, hvorledes man fra graver og menighedsråd opfatter kirkegårdene forskelligt. Den forskellighed, som stadig findes her, er jo netop det, der er så vigtigt at bevare.

Jeg HAR mine yndlingskirkegårde. Kirkegårde hvor graveren passer kirkegården som sin egen have. Han glæder sig, når man kommer med en ny gravsten til et gravsted, som han skal til at anlægge. Her har man værnet om de gamle gravsteder, skønt de er udløbet. Man nænnede ikke at anlægge dem. De hvide marmorkors

pryder stadig kirkegården. Her er det stadig de individuelle gravsteder, som præger kirkegården.

Den ensretning, som især ses på de store bykirkegårde, kan på længere sigt vise sig at komme stenhuggerbranchen, såvel som Foreningen for Kirkegårdskultur tilgode, idet der i den senere tid har vist sig en begyndende tendens til, at de anonyme fællesgrave i nogen grad bliver afløst af en kendt fællesgrav eller et "rigtigt" gravsted med en enkelt udformet gravsten.

Man erkender måske igen, at et gravminde er for de levende. Et kendemærke for en kær slægtning eller en ven, man gerne vil sætte et smukt minde over.

*Dorte Nielsen, Stege.
Stenhuggermester.*

Kirkegårdene set fra Kirkeministeriet

Af Jens Ulf Jørgensen

Kirkegården er først og fremmest den lokale begravelsesplads og må nødvendigvis være præget af den holdning, som til enhver tid gør sig gældende hos den stedlige befolkning med hensyn til kirkegårdens hele fremtræden. Samtidig hører kirkegårdene og kirkerne til den kulturhistoriske arv, som samfundet ønsker at værne om. Lov om folkekirkens kirkebygninger og kirkegårde fra 1986, med ændringer fra 1992, udtrykker som sit formål bl.a. at sørge for, at der er tilstrækkelig plads til begravelser på folkekirkens kirkegårde, og at disse fungerer som værdige og vel vedligeholdte begravelsespladser. Men loven skal samtidig sikre, at der ikke sker forringelse af de kulturværdier, der er knyttede til kirkegårdene.

Loven og bekendtgørelsen om folkekirkens kirkebygninger og kirkegårde indeholder regler vedrørende kirkegårdenes indhegning og indretning, træer på kirkegården, bevaringsværdige gravminder m.v. Reglerne betegner ikke noget skelsættende nyt i den kirkelige lovgivning, men viderefører stort set den retstilstand, der var gældende indtil 1986. Der ses foreløbig bort fra de ændringer i kompetencereglerne, som gennemførtes i 1986 og navnlig i 1992.

Gennem mere end 60 år dannede lov af 30. juni 1922 om vedligeholdelse af kirker og kirkegårde det overordnede retlige grundlag for indretningen af den danske kirkegård. Til loven knyttedes den mere detaljerede anordning angående kirkegårde af 10. december 1927, der et kvart århundrede senere afløstes af anordning af 20. april 1953 om kirkegårde. Hele dette regelkompleks, der gjaldt indtil 1986, har haft en afgørende betydning for udformningen af kirkegården, som vi kender den i dag. I. C. Christensen, der var kirkeminister i 1922, får utvivlsomt med rette tillagt æren for gennemførelsen af kirkelovene fra det pågældende år, herunder lovgivningen om kirker og kirkegårde. Men ministeren og hans mini-

sterium byggede nu ikke denne lovgivning op fra bar bund. Et grundigt forarbejde var blevet gjort i det kirkelige udvalg af 1903, og går man udvalget nærmere efter i sømmene, vil man se, at resultatet af udvalgsforhandlingerne i et ikke ubetydeligt omfang står i gæld til den retstilstand, som havde udviklet sig i ministeriets praksis, til dels på grundlag af to paragraffer om kirkegårde i synsloven af 19. februar 1861 (lov om nogle bestemmelser vedrørende kirkesyn, præstegårdssyn m.v.).

Det kan godt være, at synsloven af 1861 kunne betegnes som "lidet indgående", da man i begyndelsen af dette århundrede satte sig som mål at skabe en mere hensigtsmæssig lovgivning om kirkegårdsforholdene. Men det bør ikke overskygge det forhold, at der inden 1861 stort set ingen regler fandtes i lovgivningen om kirkegårdenes indretning. Synsloven kom derfor til at indvarsle en ny epoke i den danske kirkegårds historie. Ser man på den ældre lovgivning, finder man regler om sundhedsmæssige forhold vedrørende begravelser, ret til gravplads, udvidelse af kirkegårde m.v. Med synsloven blev der derimod gennemført bestemmelser, som tog vare om selve kirkegårdene og mere udførligt om kirkebyg-

VEJLEDNING
om
registrering af gravminder

KIRKEMINISTERIET

STATENS MUSEUMSNÆVN

APRIL 1987

Kirker og kirkegårde

En vejledning for menighedsråd
Kirkeministeriet 1992

ningerne. Efter loven skulle alle kirker med tilhørende kirkegårde underkastes et årligt syn, foretaget af distriktsprovsten sammen med to bygningskyndige mænd. Hvis de mangler, der var blevet udsat ved synet, henstod "uafhjulpet", skulle biskoppen afgive beretning herom til ministeriet for kirke- og undervisningsvæsenet. Da de fleste kirker på landet dengang var i privat eje, er der intet mærkeligt i, at loven taler om kirketiendeejerens forpligtelser over for kirken og kirkegården. Tiendeejeren skulle holde kirkegården og gravstederne ryddelige for nælder og ukrudt, lade græsset afslå, inden det blev langstrået, og holde gangene rene og belægge dem med grus, hvor "det kan haves". Kirkegårdens hegn skulle holdes i forsvarlig stand, og for dens indgang skulle der være et tilbørligt lukke, så dens fred kunne forblive uforstyrret. Loven tog også vare om træerne på kirkegården, som kirketiendeejeren ikke måtte "borttage" uden tilladelse fra synet. Lovgivers omhu viste sig desuden ved, at der kunne forlanges anbragt "tvende skrabejern" ved kirkens indgangsdør, hvad der ret beset mere vedrørte kirkebygningen end kirkegården.

I tidligere tid var det væsentligt overladt til et skøn, hvad der kunne forlanges af kirketiendeejeren. De afgørelser, som i så henseende blev truffet af kanceliet og efter 1848 af ministeriet, lå til grund for synsloven. Men, som det blev udtalt af kontorchef Oscar Damkier i det kirkelige udvalg af 1903, var lovens bestemmelser om, hvad der vedrørte ordenen på kirkegårdene, og de fordringer, der kunne stilles til kirketiendeejerne, temmelig mangelfulde. Ministeriet var opmærksom på dette forhold, og Damkier kunne da også over for det kirkelige udvalg henvise til, at synslovens bestemmelser i mellemtiden var blevet "fuldstændiggjorte" ved cirkulærer og skrivelser fra ministeriet.

Ud fra § 19 i synsloven om, at der ved kirkegårdens indgang skulle være et "tilbørligt lukke", fastslog ministeriet i 1872, at "det ikke kan tillades, at den over kirkegården gående gangsti nebyttes til almindelig færdsel, og at synet i henhold til synslovens § 19 har været berettiget til at forlange lågerne for samme tilbørligt aflåsedet". Denne fortolkning af synsloven blev lovfæstet i 1922 og genfindes i den nugældende lovs §9, stk. 3, hvor det

hedder, at offentlig vej eller gangsti ikke må anlægges over kirkegården.

Synslovens regel om, at kirkegårdens hegn skulle holdes i forsvarlig stand, blev "fuldstændiggjort" i 1884, da ministeriet fandt det rettest, at et areal, som en kirkegård skulle udvides med, blev indhegnet med murværk som den gamle kirkegård, da det af kirketiendeejeren foreslåede hegn - hvidtjørn omgivet af stolper "forbundne ved flere rader af tyk galvaniseret stålstråd" - ville virke "vanzirende".

Uden hjemmel i loven kunne ministeriet i 1881 meddele pålæg om fjernelse af en upassende indskrift på en gravsten. Det drejede sig om en mindestøtte over en ugift pige, hvor der med sorte bogstaver var anført ordene: "myrdet af hendes forfører N.N.", medens den øvrige indskrift var forgyldt.

Selv om synsloven ikke indeholdt bestemmelser om førelse af "gravbog" eller kirkegårdsprotokol, kunne ministeriet ved flere lejligheder erklære sig enig med vedkommende syn i kravet om, at der skulle føres en protokol med fortegnelse over samtlige begravelser på kirkegården.

Mange af de ideer, som vi ser lovfæstede i nutidens lovgivning om kirkegårde, kom således for dagen i ministeriets praksis i den anden halvdel af det 19. århundrede. Men cirkulærerne og skrivelserne fra ministeriet vakte ifølge kontorchef Damkier ikke altid "tilfredshed hos kirketiendeejerne". Og af politiske grunde kunne man nok ikke have forbedret forholdene ad lovgivningens vej.

Når der ikke desto mindre indtrådte en vending i sagen i begyndelsen af dette århundrede - efter det politiske systemskifte 1901 - skyldes det i høj grad indførelsen af menighedsrådene og den voksende interesse i menighederne for kirkegårdene. Hertil kom, at mange kirker måtte forventes at ville overgå til selveje, efter at tiendeafløsningsloven af 1903 så at sige stillede i udsigt, at en kirketiendeejer kunne få sine forpligtelser over for kirken afløst, når tiendeafløsningen havde fundet sted.

I det kirkelige udvalg af 1903 var der enighed om, at

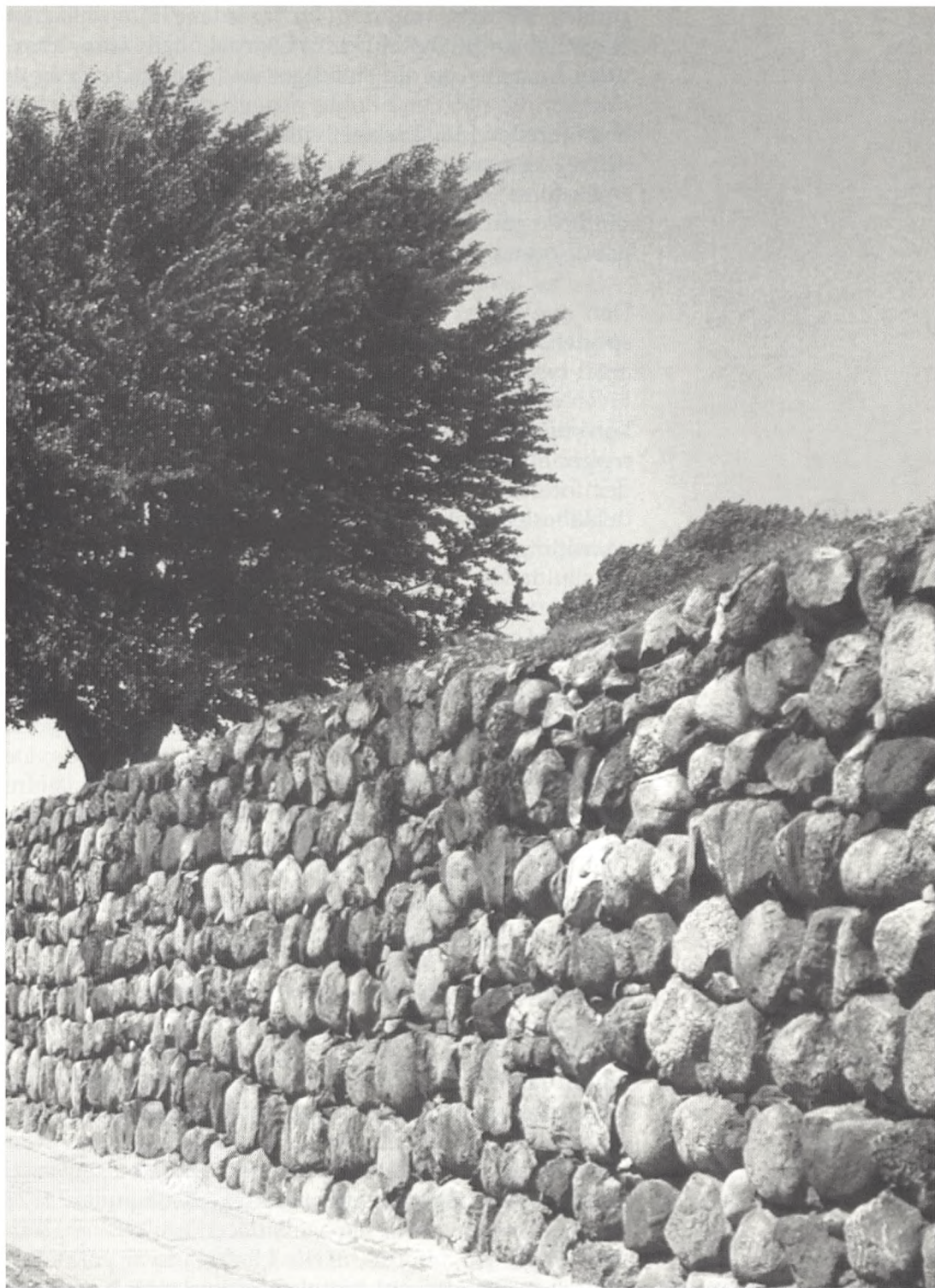
synslovens regler om kirkegårde lod meget tilbage at ønske, og at der var behov for, at de mange ministerielle bestemmelser, som havde suppleret loven og havde blivende værdi, blev lovfæstet. Udvalgets endelige udkast til lov om syn over kirker og kirkegårde indeholdt et selvstændigt afsnit om kirkegårde på 13 paragraffer. Udkastet lå til grund for det forslag til lov om syn over kirker og kirkegårde, som blev fremsat for Rigsdagen i samlingerne 1912-13 og 1913-14, dog uden at blive vedtaget.

Først efter nedsættelsen af det kirkelige udvalg af 1920 blev spørgsmålet om en revision af synsloven fra 1861 taget op på ny.

Trods meningsforskelle i det kirkelige udvalg var der enighed om, at den hidtidige lovgivning om kirkegårde i høj grad var utilstrækkelig. Lovens sparsomme fordringer havde sat sine spor i en meget "mangelfuld vedligeholdelse af kirkegårdene og i en planløshed i deres anlæg, som foruden at være uskøn tillige" havde været højst "uøkonomisk". Der skulle "fremkomme en lovgivning, som kunne imødekomme den interesse og sans for kirkegårdens pleje, der i de senere tider så kendeligt er vågnet i vort folk, og tjene til at skabe mere fred, skønhed og kultur over disse hvilesteder for de henfarne slægter".

Efter at udvalgets forslag var blevet omarbejdet i ministeriet, kunne I. C. Christensen i februar 1922 for Folketinget fremsætte sit forslag til en ny synslov sammen med en række andre lovforslag. Loven skulle - i overensstemmelse med det kirkelige udvalgs forslag - hedde "lov om vedligeholdelse af kirker og kirkegårde m.v." I titlen til loven havde man altså opgivet begrebet "syn" og valgt ordet "vedligeholdelse", vel sagtens for dermed at antyde, at det afgørende skulle være det daglige arbejde, ikke det kontrollerende syn.

I sin forelæggelsestale kunne I. C. Christensen komme ind på den sørgelige tilstand, som kirkegårdene i hvert fald mange steder havde henligget i. Gravene henlå mellem hinanden uden nogen som helst orden, og det "har været således, at folk egentlig kunne grave, hvor som helst det passede dem, og dette har medført megen uorden og en meget dårlig økonomi". Bevaringen af de

Kirkegårdsdige, Odder Kirkegård.

gamle stendiger omkring kirkegårdene lå ministeren meget på sinde. Det havde tit bedrøvet ham at se, hvorledes man rev gamle stendiger ned, huggede dem til skærver "for at tjene nogle penge" og opsatte dårlige hegn i stedet. I lovforslaget ville man tage "hensyn til alt dette", og man ville søge at "bevare kirkegårdene i en smuk form". I forelæggelsestalen undtog I. C. Christensen kirkegårdene i byerne, hvor de mange begravelser havde "tvunget til en vis økonomi og orden".

Den nye lov af 30. juni 1922 indeholdt 13 paragraffer specielt om kirkegårde - et ikke overvældende stort antal bestemmelser; men det var også hensigten at lade loven supplere med mere detaljerede bestemmelser i en kongelig anordning. Medens anordningen om kirkebygninger blev udstedt året efter (den 14. maj 1923), skulle der forløbe mere end 5 år, før der forelå de fornødne detailbestemmelser om kirkegårde. Det skete ved en anordning af 10. december 1927 angående kirkegårde, indeholdende i alt 36 paragraffer. Anordningen blev senere ophævet ved gennemførelsen af den lige så udførlige anordning om kirkegårde af 20. april 1953.

Loven og anordningen tildelte Kirkeministeriet en central betydning. Ministeriet skulle således godkende anlæg af nye og udvidelse af bestående kirkegårde. De antikvariske hensyn blev tilgodeset ved, at ældre stengærder omkring kirkegårde ikke måtte nedbrydes eller erstattes med andet materiale uden ministeriets samtykke, der ligeledes var foreskrevet med hensyn til nedbrydning eller forandring af gamle murede kirkegårdsporte og indgange. Hertil kom, at ministeriet som "ankeinstans" kunne komme til at træffe afgørelse i sager om synsudsættelser på kirkegårdene.

Centralt i den nye lovgivning var, at der nu skulle udfærdiges en vedtægt for orden på kirkegården og dennes benyttelse, en protokol med angivelse af samtlige begravelser på kirkegården og endelig et kort over kirkegården med afmærkning af hvert gravsted med nummer. I ministeriets cirkulære af 12. december 1927 "angående kgl. anordning af 10. december 1927 angående kirkegårde" anførtes, at det i høj grad var påkrævet, at bestemmelserne om protokol og kort nøje blev overholdt, for at man kunne undgå den mangel på orden

med hensyn til gravstederne, "som i mange tilfælde har voldt vanskeligheder og medført betydelige udgifter til regulering af ældre kirkegårde", og for at man kunne "opnå en økonomisk anvendelse af den forhåndenværende gravplads, så udvidelse af kirkegårdene ikke" skulle "blive nødvendig før tiden". Ministeriet havde ikke til hensigt at udgive eller autorisere nogen bestemt protokol, men kunne dog anbefale "en af lærer Frands Hansen, Skelstrup pr. Maribo, udarbejdet protokol", der var overtaget af "Foreningen for Kirkegårdskultur".

Vigtigt var det også, at synet (senere provstiudvalget) kunne forlange kirkegården planeret og reguleret med det fornødne antal gange af tilstrækkelig bredde. Hvis man kan tage Harald Giersings billeder af Svanninge kirkegård som udtryk for, hvordan den danske landsbykirkegård så ud i begyndelsen af 1920'erne har den fremtrådt som et malerisk, næsten vildnisagtigt område. Dette præg forsvandt lidt efter lidt gennem de følgende årtier, og kanhænde at de gennemførte reguleringer og planeringer sine steder har været oplevet som noget hårdhændede, i hvert fald blev der i § 3, stk. 1 i kirkegårdsanordningen af 1953 indføjet et pkt. om, at der ved regulering af ældre kirkegårde burde "tages vidtgående hensyn til de eksisterende skønhedsværdier, som også uregelmæssigheder, kan indebære". Der var her tale om en diskret henstilling til menighedsrådene og provstiudvalgene. Det var heller ikke meningen med loven, at ministeriet på centralistisk vis skulle påtvinge de lokale kirkelige myndigheder en bestemt opfattelse af, hvordan den enkelte kirkegård skulle være indrettet, når de generelle anvisninger i loven i øvrigt var fulgt.

Lovens og anordningens bestemmelser om ældre stendiger blev åbenbart ikke alle steder efterlevet, som de skulle. Ved et cirkulære af 16. september 1937 indskærpede eller rettere sagt anmodede ministeriet om, at det nøje blev påset, at alle sager angående fjernelse eller ombygning af ældre stendiger omkring kirkegårde blev forelagt ministeriet, der måtte "tillægge det en ikke ringe betydning, at de gamle stengærder, der danner en for vore middelalderlige landsbykirker særlig karakteristisk afgrænsning af kirkegårdens område og sædvanlig stemmer smukt med selve kirkens arkitektur og det typiske danske landskab, bevares i så vid udstrækning

som muligt". Som udtryk for sin usvækkede interesse for stengærder udsendte ministeriet - efter forhandling med de kgl. bygningsinspektører og Nationalmuseet den 9. april 1965 et cirkulære om vedligeholdelse og omsætning af stengærder, hvor man på ny henledte opmærksomheden på de gældende bestemmelser og i tilslutning hertil fastsatte en række "forskrifter" for vedligeholdelse og reparation af stengærder. Forskrifterne var minutiøst affattede - afsnittet om "partiell omsætning" var inddelt i 8 punkter - og kunne og kan stadig væk ikke efterlade nogen i tvivl om den rette fremgangsmåde ved den slags arbejder.

Et vigtigt led i kirkegårdens hele fremtoning er dens beplantning. Loven af 1922 indeholdt - som en fortsættelse af synsloven af 1861 - en bestemmelse om, at de på kirkegården stående træer kun kunne borttages eller "stevnes" med synets tilladelse eller efter dettes bestemmelse. Og som noget nyt kunne synet forlange ny beplantning såvel langs kirkegårdens hegn som ved dens hovedgange. Kirkegårdsanordningen af 1927 gentog disse bestemmelser, hvor der ikke var hjemlet Kirkeministeriet nogen kompetence. Men i kirkegårdsanordningen af 1953 fandt ministeriet det påkrævet at pålægge kirkegårdsbestyrelsen at "våge over, at der ikke ved unødvendigt stærkt indgribende ændringer af beplantningen på og ved kirkegården sker nogen skade i forhold til den betydning, som kirken og kirkegården har for det omgivende landskabs skønhed". Fældning af de på kirkegården stående træer krævede - fremdeles - provstiudvalgets samtykke, og som noget nyt blev det fastsat, at et påtænkt indgreb i gammel træbestand i større omfang yderligere krævede ministeriets godkendelse.

Disse regler blev indskærpet ved ministeriets cirkulære af 13. april 1962 angående fældning af træer ved kirker og på kirkegårde. Her var anledningen, at nogle af de kongelige bygningsinspektører havde oplyst, at det gentagne gange var konstateret, at der var foretaget fældning af store og smukke træer ved kirkerne og på kirkegårdene, "endog blot med den begrundelse, at man ønsker at undgå arbejdet med fjernelse af nedfaldne blade". Bygningsinspektørerne var betænkelige ved sådanne træfældninger, hvor man gjorde indgreb i "karakteristiske træk i billedet omkring kirkerne".

I hen ved 50 år efter gennemførelsen af lov om vedligeholdelse af kirker og kirkegårde skulle som foran anført adskillige sager om kirkegårde afgøres i Kirkeministeriet, hvor de - tør jeg godt bevidne - blev gjort til genstand for en særdeles grundig behandling, efter at der forinden var blevet afgivet de fornødne udtalelser fra de kgl. bygningsinspektører og Nationalmuseet. Selv sager om bevaring eller fældning af træer, eksempelvis omkring 1970 8 prægtige elmetræer på en østjysk kirkegård, kunne give anledning til de mest intense overvejelser. Varetagelsen af de konkrete sager om kirker og kirkegårde var i virkeligheden ganske krævende, og det føltes som en stor lettelse, da der i 1970 blev tilvejebragt lovhjemmel for decentralisering af dele af Kirkeministeriets sagsområde, og stiftsøvrighederne blev bemyndiget til at træffe afgørelse inden for en række forskellige sager. For kirkegårdssagers vedkommende kom det til at dreje sig om mindre udvidelser af kirkegårde, indretning af parkeringspladser, udførelse, fornyelse og istandsættelse af indhegning og indgangspartier. Denne decentralisering blev indarbejdet og videreført med den nugældende lov af 22. maj 1986 om folkekirkens kirkebygninger og kirkegårde. Med ændringen af loven i 1992 og den i tilslutning hertil udfærdigede bekendtgørelse blev de sidste rester af ministeriets kompetence med hensyn til kirkegårde -anlæggelse, udvidelse og nedlæggelse - henlagt til stiftsøvrighederne.

Uanset den stedfundne decentralisering, som også har betydet øget kompetence for menighedsrådene, er der ikke blevet røkket ved den "saglige substans". Ligesom tidligere Kirkeministeriet træffer nu stiftsøvrighederne deres afgørelser på grundlag af udtalelser fra sagkyndige, der siden 1973 tillige omfatter kirkegårdskonsulenterne. Menighedsrådene kan søge råd og vejledning hos kirkegårdskonsulenterne, men det var indtil 1989 på rådernes - d.v.s. kirkekassens - egen bekostning. Denne bekymring har ministeriet befriet menighedsrådene for, idet der ved cirkulæreskrivelse af 23. februar er tilvejebragt mulighed for, at kirkegårdskonsulentens honorar for råd og vejledning i kirkegårdsanliggender nu kan afholdes uden udgift for menighedsrådet.

Som omtalt i dette skrift blev der ved gennemførelsen i 1986 af lov om folkekirkens kirkebygninger og kirkegår-

de givet regler om registrering af særligt bevaringsværdige gravminder. Den hidtil gældende lov fra 1922 indeholdt ret beset kun en henstilling til synet om at påse, at "sådanne ligstene eller mindesmærker, som enten kan tjene til kirkegårdens prydelse eller til at bevare mindet om fortjente mænd og kvinder", ikke blev fjernet fra kirkegården. Det vigtige ved de nye regler fra 1986 er, at der skal foretages en registrering for hver kirkegård, og at menighedsrådet eller kirkegårdsbestyrelsen ikke må fjerne registrerede gravminder fra kirkegården. Gennem lovgivningen er der således tilvejebragt et grundlag for, at en betydningsfuld del af de danske kirkegårdes historie kan blive bevaret for eftertiden.

I den vejledning om registrering af gravminder, som Kirkeministeriet udsendte i 1987 sammen med Statens Museumsnævn, er der et afsnit om kirkegårdenes kulturhistoriske betydning. Gravminder er, som det anføres i afsnittet, kun en del af de kulturværdier, som kirkegårdene repræsenterer. Fra gammel tid udgør kirke og kirkegård en helhed, som har betydning såvel i historisk som i arkitektonisk og landskabelig henseende. Kirkegårdene bør derfor have krav på menighedsrådenes opmærksomhed i lige så høj grad som kirkerne. Og videre siges det i vejledningen, at der ved regulering af kirkegårde må tages størst muligt hensyn til kirkegårdens oprindelige udseende og særpræg, og at der bør udvises tilbageholdenhed med hensyn til at gennemføre reguleringer i rationaliseringsøjemed, især når det gælder ældre kirkegårde. I afsnittet opfordres provstiudvalgene, der jo skal godkende reguleringsarbejder, til i så vid udstrækning som muligt at støtte sig til kirkegårdskonsulenternes sagkundskab på dette område. Kirkegårdskonsulenternes betydning understreges også i ministeriets før omtalte cirkulæreskrivelse fra 1989, der indeholder en opfordring til menighedsrådene om at søge sagkyndig vejledning ved de indledende overvejelser om anlægs- og reguleringsarbejder på kirkegårdene.

Menighedsrådene har siden kirkelovene af 1922 varetaget de vigtige opgaver, der er forbundet med, at kirkegårdene kan fungere som værdige og vel vedligeholdte begravelsespladser, og med, at der ikke sker en forringelse af de kulturværdier, der er knyttede til kirkegårdene. Men det er sket inden for rammerne af den kirkelige

lovgivning. Eller sagt på en anden måde: den danske kirkegård fremtræder som et - ofte - smukt samspil mellem de stedlige behov og en nænsom statslig regulering.

Jens Ulf Jørgensen, København.

Cand. jur., Fuldmægtig i Kirkeministeriet.

Arkitektkonkurrence om Bispebjerg Krematorium og Kapel - en øjenvidneskildring

Af Flemming Tschuriloff

Skærpede miljøkrav og hensynet til medarbejdernes arbejdsmiljø vejede tungt, da Københavns Borgerrepræsentation i 1994 besluttede at opføre et helt nyt krematorium på Bispebjerg Kirkegård til afløsning af de gamle Bispebjerg og Sundby krematorier fra 1906 og 1931; fremfor at vælge ombygningsløsningen, der heller ikke ville kunne forenes med et eventuelt senere krav om ovnfiltere.

Lukningen i ombygningsperioden ville i øvrigt give et betydeligt driftstab og planlægningsarbejde med at få ledet tusinder af kister - 20 % af det årlige antal ligbrændinger i Danmark - til den ledige krematoriekapacitet i hovedstadsområdet.

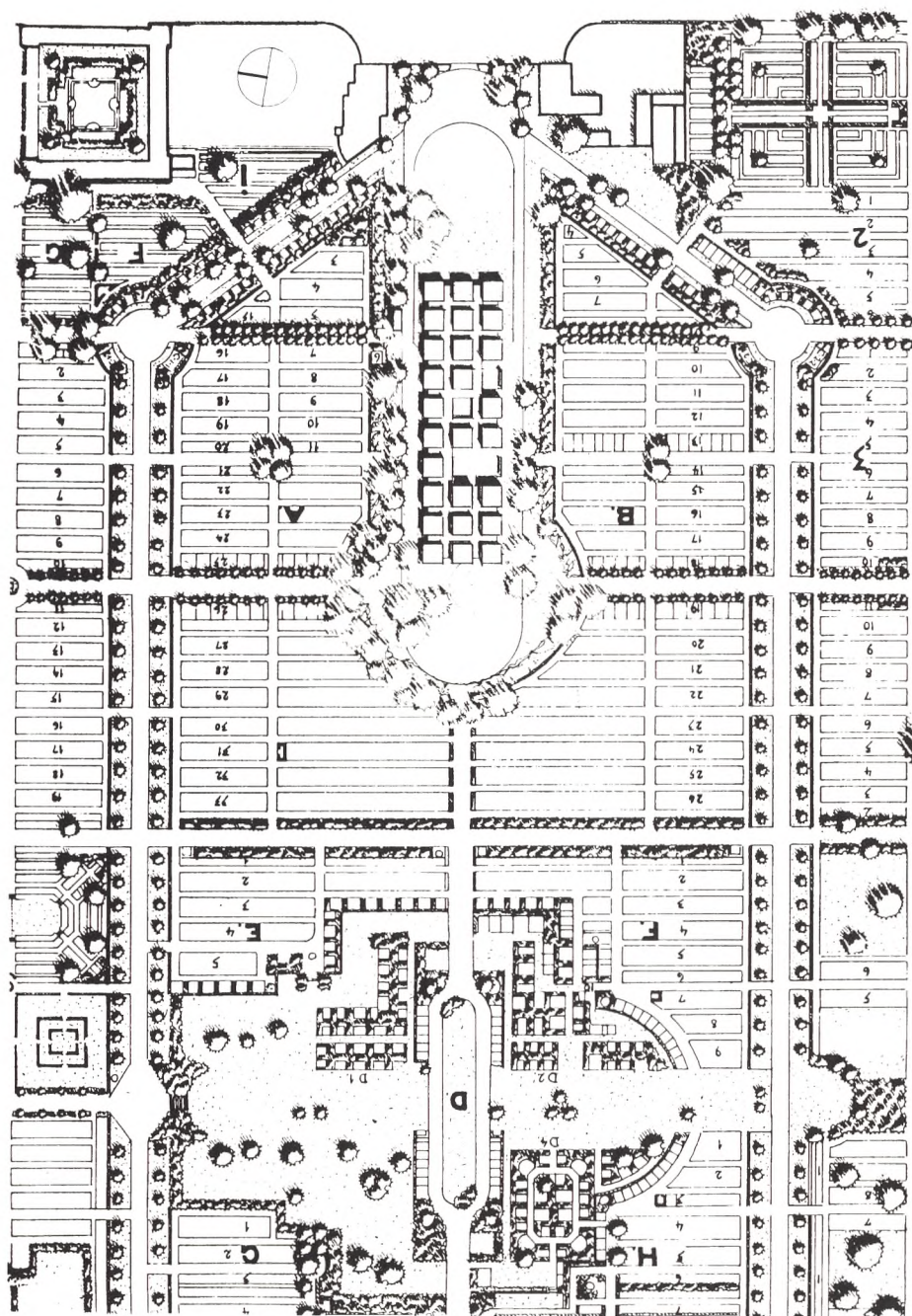
Krematoriets arkitektur skulle findes gennem en åben arkitektkonkurrence udskrevet efter EU-reglerne og med Danske Arkitekters Landsforbund som sekretær.

Den følgende beretning er ikke en objektiv artikel om arkitektur og krematorieindretning, men tænkt som et indblik i det der ikke kan læses i konkurrenceprogrammet, i dommerkomitéens betænkning og tidsskriftet Arkitektem 11/1995, hvor konkurrencens resultat er illustreret.

Så længe oplag haves, udleverer Kirkegårdsafdelingen i København gerne konkurrenceprogram og dommerbetænkning til særligt interesserede.

“Københavns Borgerrepræsentation indbyder herved til en åben arkitektkonkurrence om udformning af et nyt krematorium og kapel på Bispebjerg Kirkegård.

Udskriveren af konkurrencen tillægger det stor betydning, at der skabes et bygningsanlæg, der såvel i sin ydre og indre arkitektur som i sin funktionelle disposition, specielt hvad angår krematoriet, kan blive et referencebrygværk i Danmark og Europa. Krematoriet vil blive

Situationsplan af det bearbejdede projekt.

et af de største i Nordeuropa. Der er derfor stor forventning til, at København med dette krematorium sætter standarder på dette område, ikke mindst hvad angår indretning og miljøforhold.

Endvidere vil man lægge vægt på, at der skabes en kapelsal, som med arkitektonisk suverænitet og kunstnerisk klarhed vil appellere til mennesker af vidt forskellig religiøs og ikke-religiøs observans.

Endvidere lægger man vægt på, at det samlede bygningsanlæg kan realiseres inden for den økonomiske ramme, Borgerrepræsentationen er bekendt med, samt at bygningsanlægget kan tjene sit formål i en lang årrække uden materiale-mæssige forringelser."

Så højtideligt stod det i konkurrenceprogrammet, som var udgangspunkt for de deltagendes projektering. Med velberåd hu, fordi ingen skulle være i tvivl om, at Københavns Kommune på dette område ville give sine borgere en godt gennemtænkt og økonomisk sund service. Og at København som bygherre ønskede at befæste sin position som hovedstad ved at følge en tradition for at skabe god offentlig arkitektur.

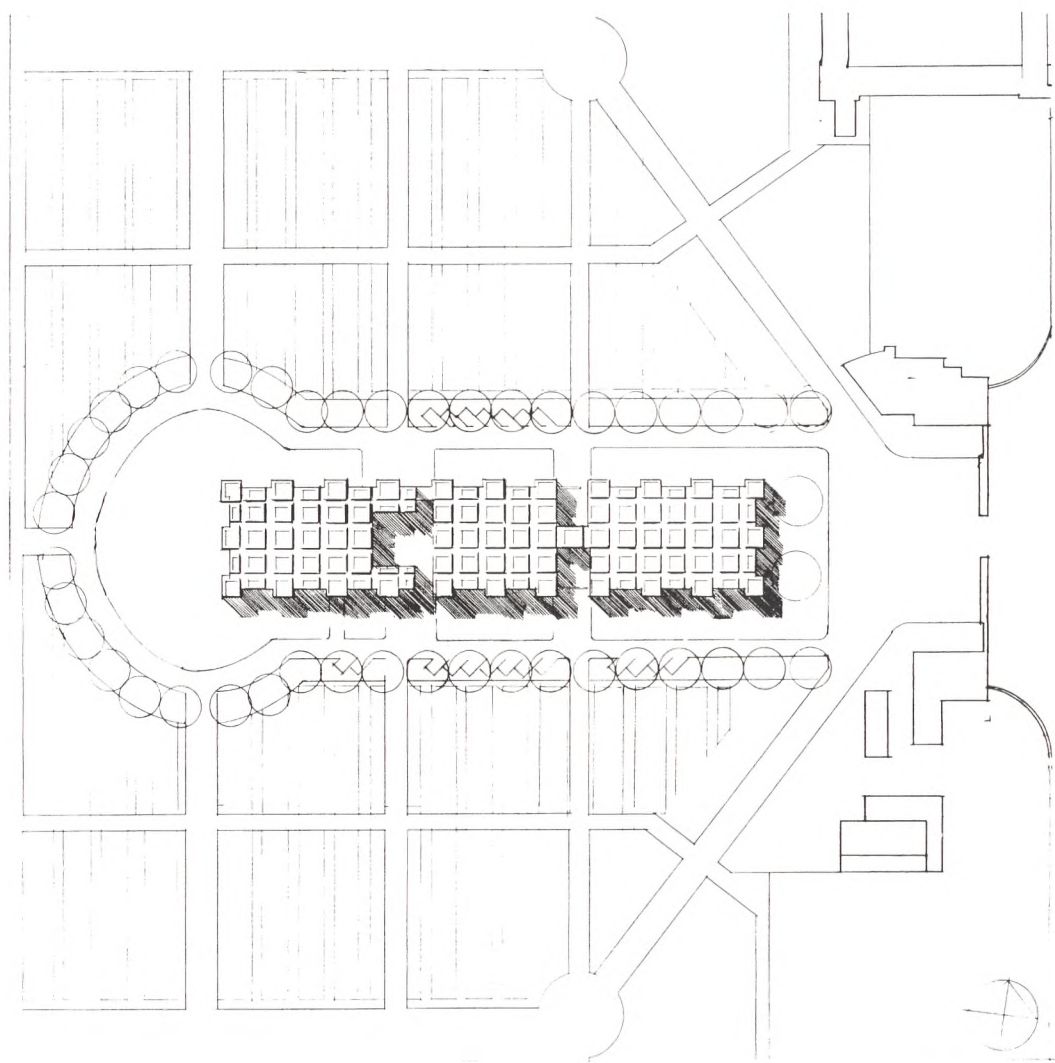
Over 700 arkitekter sendte en registreringsformular om deltagelse i konkurrencen, og omkring 300 projekter blev modtaget og opfyldte de konkurrencetekniske betingelser. Der var deltagere fra Danmark, Sverige, Norge, Finland, England, Holland, Spanien, Østrig, Luxembourg, Frankrig og Tyskland.

Elleve deltagerlande og det resultat, at samtlige otte præmier tilfaldt danske arkitekter viser formentlig mere om fundamentale kulturforskelle i Europa, som EU åbenbart ikke udvisker, end om arkitektstandens kunne i de enkelte lande. For dagspressen bringer jo ofte store illustrerede artikler om nye markante huse i Europa: Museer, biblioteker, koncernhovedsæder og kirker, men aldrig krematorier, skønt ligbrændingsprocenten over alt er stigende.

Præmieringen er tillige udtryk for det hovedsynspunkt, som dommerkomitéen debatterede sig frem til, nemlig husets lige værdighed i krematoriedel og kapeldel., idet mange projekter havde et meget udtalt skel mellem den fine afdeling for publikum og "fabrikken".

Efterfølgende kan man fundere over, om ikke en åben, national konkurrence om et sådant byggeri havde været

Grundplan af det bearbejdede, der dog stadig diskuteres i enkelte detaljer.

SITUATIONSPLAN

72609

mest formålstjenlig. Men her støder man på EU-reglerne, der også indirekte sætter en grænse for konkurrenceprogrammets vægtning af den danske kulturarv og byggetradition.

Dommerkomitéens sammensætning var utvivlsomt udslagsgivende for, at netop projektet af de arkitektstuderende Tyrrestrup, Bruun og Schwartz vandt 1. præmien. Borgmester Bente Frost og DAL sammensatte en dommerkomité, der bandt bånd mellem politikere og arkitekter, mellem kunstteori og arkitektur, mellem religion og verdslighed og indbyrdes mellem disse konstellationer. Klimaet var derfor intellektuelt stimulerende, spørgende og fordomsfrit.

Rammerne for dommerkomitéers arbejde findes i nedskrevne regelsæt fra DAL og i møde- og tidsplaner lagt særdeles koncentreret samt en række uskrevne normer for god bedømmelsespraksis: Blandt andre, at projekternes mulige ophav ikke nævnes undervejs. Projekterne får lov at tale for sig selv.

Det gjorde indtryk på dommerkomitéen at stå over for det største antal projekter nogensinde i denne type konkurrence i Danmark. Det var en rundgang på en kilometer at se alle projekterne! Som dommerkomitéens nestor lagde professor Mogens Breyen derfor ud med en flere timer lang gennemgang af et antal projekter med det mål at finde nogle klassificeringsmetoder, som både fag- og lægdommere kunne tilslutte sig og ville kunne benytte i den første individuelle projektbedømmelse. Det lykkedes på inspirerende vis.

Mange projekter syntes tænkt til et stort skov-, slette- eller bjerglandskab. En finsk arkitekt bad faktisk om en nærmere beskrivelse af Bispebjerg. Virkeligheden er et uddramatisk, begrænset og formelt, men smukt townscape som mange projekter havde svært ved at forholde sig enkelt og ligefremt til. Det danske klima med blæst og stort blomster-, frø- og bladfald fra træerne ville kræve en betydelig daglig indsats med en renholdelse af store facadespring, spejlbassiner og tagflader.

Ikke desto mindre repræsenterede de 296 projekter samlet set et enestående øjebliksbillede af europæiske arkitekters opfattelse af afskedens ritualer i forbindelse med ligbrænding. Projektbeskrivelserne vidner stærkt om dette. Kirkegårdsafdelingen har derfor indrettet et arkiv

med projekterne ordnet landevis, således at materialet er tilgængeligt for forskning.

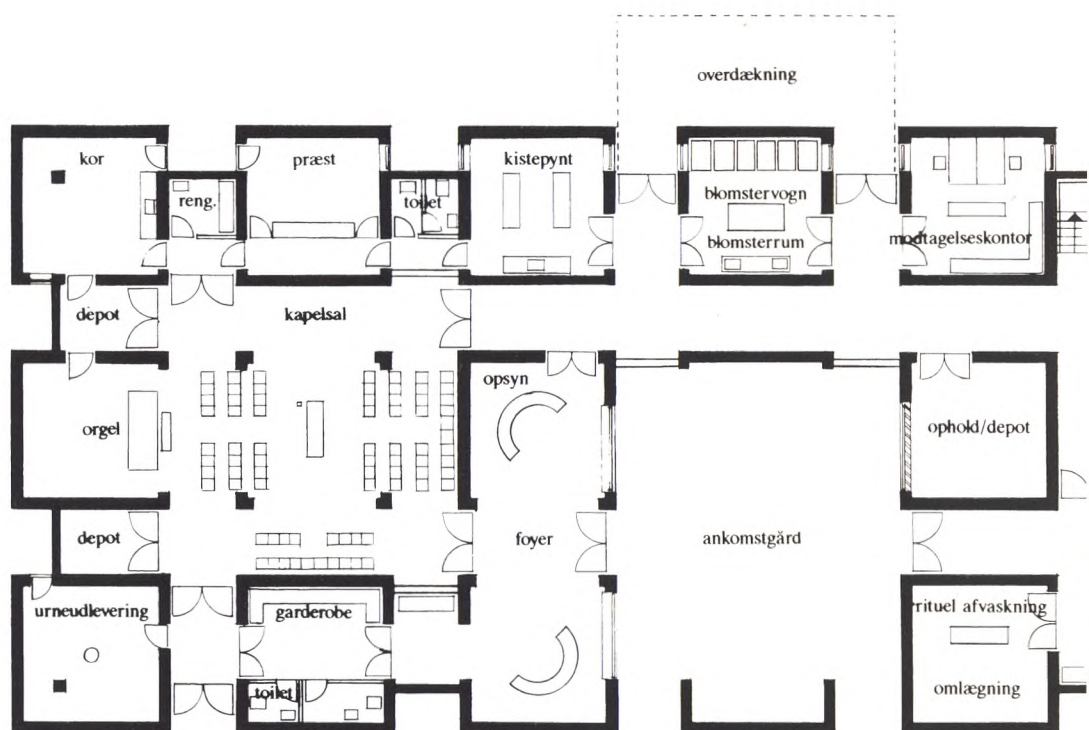
Som overgang til en beskrivelse af vinderprojektets skæbne siden prisoverrækkelsen 12. april 1995 skal som modpol vises eet enkelt projekt blandt de ikke præmierede. Et projekt af Ove Hidemark Arkitektkontor AB, Stockholm. Her er tale om en arkitekt, der før har bygget krematorium med kapel, og som har en stor viden om alle funktioner og deres indbyrdes samspil. Dommerkomitéen opholdt sig faktisk ved det flere gange under bedømmelsen, fordi det viste en så sympatisk indlevelse med de pårørende. I modsætning til andre projekter, der snarere fremstod som ufølsomme lufthavnsterminaler, kraftværker eller kongreshoteller.

Hidemarks bygningskompleks med subtilt beregnede murvinkler, lysåbninger, udsigter og ganglinier faldt på sin mangel på enhed, klarhed og historisk forankring. Egenskaber der netop alle er vinderprojektets. Med dommerkomitéens ord: "Forholder man sig til professor, arkitekt Hans J. Holms oprindelige kirkegårdsanlæg, giver det næsten sig selv, at der må være væsentlige begrundelser til at tvinge et asymmetrisk bygningsanlæg ned i denne helhed ofte med den konsekvens, at kapel og krematorium adskilles som figurer, men også som mental krop omkring hele handlingen fra bisættelse til kremering. I mange af forslagene fremtræder punktvis endog meget smukke og værdige rammer om disse handlinger, men de er oftest karakteriseret af et manglende, samlende helhedsgreb. Grundtvigskirken, boligblokkene på Bispebjerg, tyngde, tegl og atter tegl er den kontekst, det ny krematorium og kapel må være en del af, en tilføjelse. Det samlede resultat af konkurrencen peger entydigt på, at kapelsal og krematorium må gøres til genstand for ligeværdighed i såvel arkitektonisk suverænitæt som kunstnerisk klarhed."

Selv om vinderprojektet blev kåret med megen ros, forudså dommerkomitéen, at det skulle bearbejdes: "Dommerkomitéen anbefaler derfor forslaget til realisering og påpeger, at de enkelte funktioner, detaljer og særlige myndighedskrav i en viderebearbejdning af projektet på alle måder imødekommes, uden at bygningens arkitektoniske styrke og klarhed forringes". Præsentation og

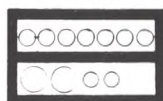
Facade

e mod syd.

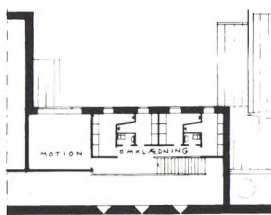
skorsten

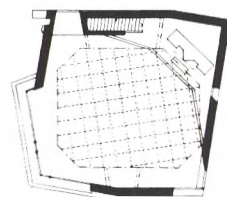
tegneteknik var i øvrigt så lidt påfaldende, at forslaget i første bedømmelsesrunde blev overset og i andenrunde karakteriseret som svært gennemskueligt. Prisvinderne har da også siden åbenbaret, at de var meget i tvivl om, hvorvidt det tjente noget formål at indsende forslaget! Dommerkomitéens overbevisning har vist sig at være rigtig: Huset har vundet så meget ved at blive bearbejdet, at det er berettiget at tale om en forædlingsproces, hvor prisvinderne, arkitekterne Niels Munk og Finn Engelbrecht fra Wohler Arkitekter A/S, Hifab Bygherreombud A/S og Kirkegårdsafdelingen har arbejdet forbilledligt sammen. Entusiastisk støttet af borgmester BenteFrost.

Som et kuriosum kan nævnes, at Martin Nyrops rådhus måtte gennem en mere omfattende proces: Konkurrencen blev udskrevet august 1888 med afleveringsfrist 1. marts 1889. Nyrops forslag fik en delt 1. præmie, så konkurrencen gik om med Nyrop som vinder. Alligevel blev vinderprojektet ikke gennemført, men måtte på tegnebrættet endnu engang for at blive det velkendte Københavns rådhus. Det første spadestik blev gjort den 10. december 1892, og indvielsen fandt sted den 12. september 1905. Så længe skulle opførelsen af det nye krematorium nødig vare.

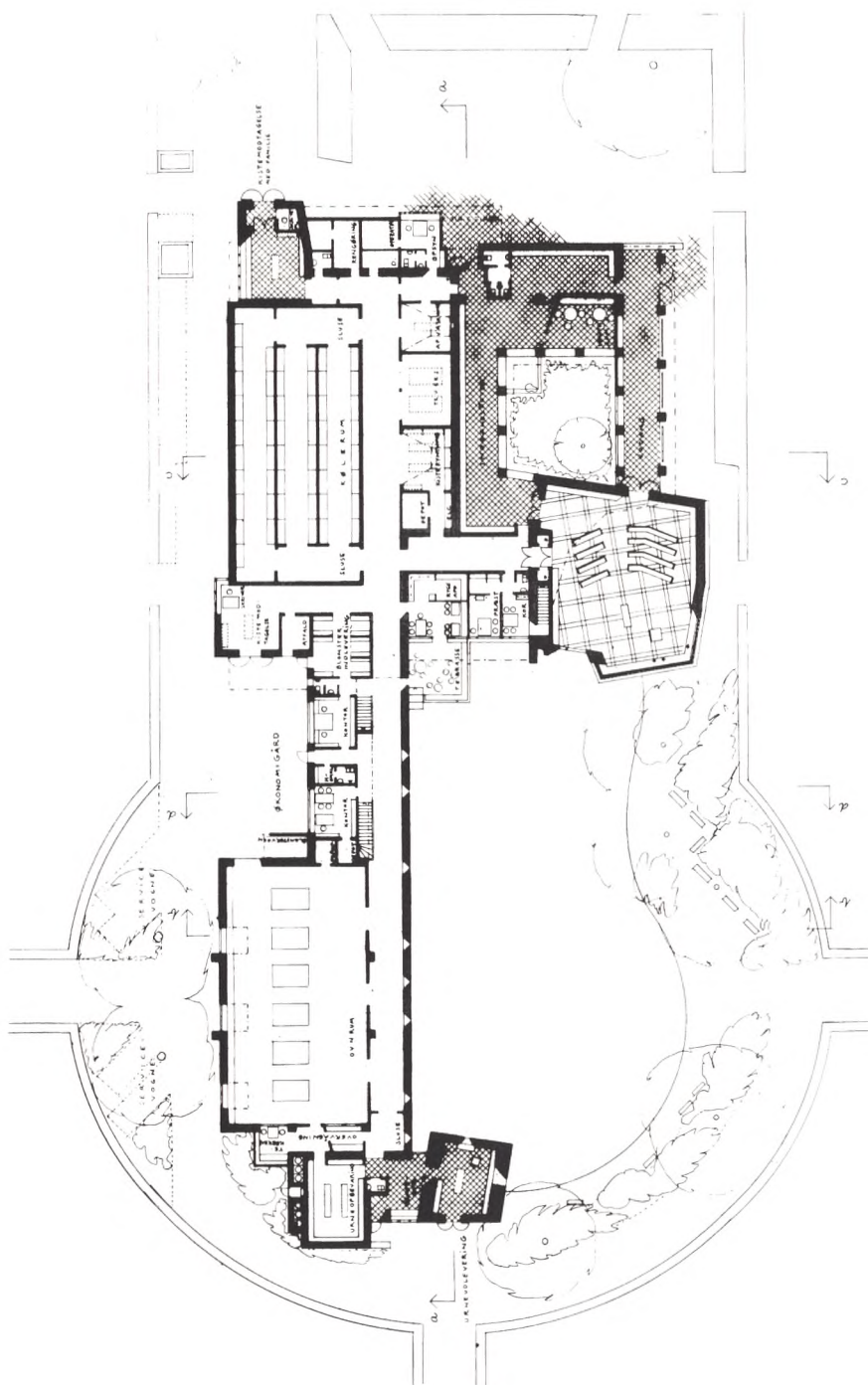
Ved at sammenligne vinderforslaget af Tyrrestrup, Brun og Schwartz med det bearbejdede projekt fra 8. august ses det, at tårnenes antal er formindsket meget kraftigt. De tilbageværende tårne er til gengæld vokset i volumen og danner nu rum i bygningen ved at være ført helt til grunden, mens de først blev båret af en betongitterkonstruktion i fire meters højde. De mange

1. sal. Personale.

1. sal. Orgelbalkon.

Stueplan
Ove Hidemarks projekt.

tårne ville endvidere være svære at inddække og afvande. Med de færre, men mægtigere tårne bliver huset lettere at opfatte. Selv om huset har kunnet gøres mindre på grund af den mere effektive udnyttelse er det stadig stort: 82 meter i længden, 23 meter i bredden og 12,5 meter i højden. Kapellet får nu et intimt, søjlemarkeret

Skitse af gavlparti.

KREMATORIUM OG KAPEL PÅ BISPEBJERG

8. AUGUST 1995

TYRRESTRUP, BRUUN & SCHWARTZ
WOHLERT ARKITEKTER A/S

indre rum med et stort lysindfald. Ovnrummet har samme volumen som kapellet. Al kistetransport i den tekniske afdeling vil ske med gaffeltruck og al transport i publikumsdelen med selvkørende katafalk. Personlet får fine, lyse faciliteter på 1. sal med udgang til en terrasse.

Lad prisvinderne få det næstsidste ord: "Bygningen er udadtil tilstræbt massiv, lukket og tavs, mens den indadtil hules ud og åbnes mod himlen og lyset. Rummenes forskellighed understreges af lysets bearbejdning i tårnene, dels i tagkonstruktionen og dels ved glaspartier i tårnenes sider. Her vil der ligeledes være muligheder for udkig. Mellem tårnene placeres gangarealer, toiletter, birum m.m., således at hvert tårn indeholder sin funktion. Bygningen tænkes opbygget af røde teglsten og alle tårnene tænkes fuldmuret. Inddækninger tænkes udført i tombak, døre i træ, belægninger og gulve i tegl. Overalt tilstræbes det at tilvejebringe solide og håndværksmæssige løsninger, der minimerer vedligeholdelse."

Og bygherren det sidste: København vil med dette hus få et bygningsværk alverden vil valfarte til.

*Flemming Tschuriloff, København.
Hortonom.
Kirkegårdschef.*

November 1995

Til Foreningens medlemmer

På bestyrelsens møde den 15. november ønskede formanden, fhv. kirkeminister Mette Madsen, at trække sig tilbage som formand.

Bestyrelsen accepterede dette skridt og udtrykte sin tak for den store indsats i formandsstolen siden 1989.

Herefter blev den hidtidige næstformand, provst Leif Arffmann, valgt til formand.

Mette Madsen fortsætter herefter i bestyrelsen som næstformand.

Venlig hilsen

Bestyrelsen

Fremtidens Grønne Kirkegård

Nordisk Kongres for Kirkegårdskultur

Falkoner
Center
København

2. - 4.
september
1997

PROGRAM

Foredrag: Den skandinaviske begravelsesplads historisk set.
De fremmede kulturers påvirkning af udviklingen.
Forventningerne til den grønne kirkegård.
Fremtidens grønne kirkegård.

Ekskursioner: Assistens Kirkegård, Mariebjerg Kirkegård.

Udstillinger: Om kirkegårde – plancher m.v., maskiner.

Kongresafgiften forventes at blive ca. 2.500 danske kroner. Yderligere oplysninger:
Kongressekretær, kirkegårdsleder Birgitte Foghmoes, Figenvej 109, 4700 Næstved,
tlf. 53 53 01 33 - 53 73 67 23, fax 58 50 16 33

September 1995

Nordisk Forbund for Kirkegårdskultur